U.Ph. Blom
J.H.A. Hillebrand

Onderzoekverslag 98

JONGE VROUWEN OP AGRARISCHE GEZINSBEDRIJVEN

Oktober 1992

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT DEN HAAG BIBLIOTHEEK
SIGN: L 28-98
EX. NO: B
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Afdeling Structuuronderzoek

551618

REFERAAT

JONGE VROUWEN OP AGRARISCHE GEZINSBEDRIJVEN
Blom, U.Ph. en J.H.A. Hillebrand
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1992
Onderzoekverslag 98
ISBN 90-5242-176-5
95 p., fig., tab., bijl., Eng. summ.

Onderzocht wordt voor Nederland of de arbeidsinbreng van jonge boerinnen en tuindersvrouwen de afgelopen jaren is gedaald en of de relaties tussen de echtelieden met een agrarische onderneming zijn verzakelijkt. Tevens wordt nagegaan hoe deze ontwikkelingen, indien zij zich hebben voorgedaan, verklaard kunnen worden en vooral welke gevolgen zij hebben. De benodigde gegevens zijn verzameld via een in 1989 gehouden mondelinge enquête onder echtgenotes (tot 45 jaar) van boeren en tuinders. Het onderzoek wijst uit dat de positie van de jonge vrouwen op de bedrijven wel in een aantal opzichten is veranderd, maar dat toch niet van een fundamentele wijziging kan worden gesproken.

Vrouwen/Land- en Tuinbouw/Nederland/Arbeid/Ondernemerschap/Fiscale beloning/Huwelijk/Gezin/Verzakelijking

YOUNG WOMEN ON FAMILY FARMS

This study investigates for The Netherlands whether the amount of work which young wives of farmers and market gardeners carry out on holdings has decreased in recent years, and whether the relations between the spouses on agricultural or horticultural holdings have become more objective. It further investigates how these developments, if they occurred, can be explained and, above all, which are their consequences. The necessary data were collected in 1989 by means of an oral poll of farmers' and market gardeners' wives younger than 45 years. The general conclusion is that, although the position of the wives has changed in a number of ways, one cannot speak of a fundamental change.

Women/Agriculture/Horticulture/TheNetherlands/Labour/Entrepreneurship/Fiscal remuneration/Marriage/Family/Objectivization

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Blom, U. Ph.

Jonge vrouwen op agrarische gezinsbedrijven / U.Ph. Blom en
J.H.A. Hillebrand. - Den Haag : Landbouw-Economisch
Instituut (LEI-DLO). - Fig., tab. - (Onderzoekverslag /
Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) ; 98)
Met samenvatting in het Engels.
ISBN 90-5242-176-5
NUGI 835
Trefw.: vrouwen in de landbouw / vrouwen in de tuinbouw.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

		Blz.
WOORD VOORAF		5
SAMENVATTING		7
SUMMARY		11
1.	INLEIDING	15
1.1	Aanleiding en doel van het onderzoek	15
1.2	Gezinsbedrijven in de literatuur	16
1.2.1	Het begrip gezinsbedrijf	16
1.2.2	Produktie en reproduktie	17
1.2.3	Ontwikkelingen in Nederland	19
1.3	Vrouwen op de gezinsbedrijven	21
1.3.1	Inbreng van arbeid en vermogen	21
1.3.2	Maatschappelijke ontwikkelingen	23
1.3.3	Verzakelijking in de relaties?	24
1.4	Gezinsbedrijf: naar een werkbaar concept	26
1.5	Onderzoeksvragen	29
1.6	Inhoud van het rapport	29
2.	OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	31
2.1	Inleiding	31
2.2	Methode, onderzoekspopulatie en steekproeven	31
2.3	Enquêtes	32
2.4	Kenmerken van de jonge boerinnen en hun bedrijven	33
3.	VERANDERDE INBRENG VAN BOERINNEN	37
3.1	Inleiding	37
3.2	Inbreng van arbeid en vermogen	37
3.2.1	Betaalde arbeid buitenshuis	37
3.2.2	Arbeid *in* en *voor* het bedrijf	40
3.2.3	Huishoudelijke arbeid	46
3.2.4	Inbreng van vermogen	48
3.3	Gezinsfasen en bedrijfsfasen	49
3.4	Ondernemen of assisteren	51
3.5	Conclusies	54
4.	VERZAKELIJKING IN DE RELATIES BINNEN HET GEZINSBEDRIJF	55
4.1	Inleiding	55
4.2	Rechtsvorm van het bedrijf	55
4.3	Samenwerkingsovereenkomsten tussen man en vrouw	57
4.4	Huwelijkse voorwaarden of gemeenschap van goederen	60
4.5	Opgave van arbeidsinbreng aan de belasting	61
4.6	Conclusies	64

INHOUD (vervolg)

Blz.

5. GEVOLGEN VAN DE VERANDERDE ARBEIDSINBRENG EN DE VERZAKELIJKING IN DE RELATIES 66
5.1 Inleiding 66
5.2 Gevolgen voor de vrouw 66
5.2.1 De veranderde arbeidsinbreng 66
5.2.2 Maatschappen 69
5.2.3 Het trouwen onder huwelijkse voorwaarden 71
5.3 Gevolgen voor het bedrijf 71
5.3.1 De verminderde arbeidsinbreng 71
5.3.2 De verzakelijking 73
5.4 Conclusies 75

6. SLOTBESCHOUWING 77

BIJLAGEN 81

LITERATUUR 90

WOORD VOORAF

Boerinnen en tuindersvrouwen leveren een belangrijke bijdrage aan de arbeidsvoorziening op de agrarische bedrijven in Nederland. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er veel aandacht is voor de vraag hoe de juridische, fiscale en sociale positie van deze vrouwen het beste geregeld kan worden. Om daar uitspraken over te kunnen doen dient in ieder geval informatie beschikbaar te zijn over de situatie wat betreft deze materie op dit moment, alsmede over de veranderingen die daarin de afgelopen jaren zijn opgetreden. Dit rapport beoogt deze informatie te verschaffen.

Bij de opzet en uitvoering van het onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van de adviezen van een commissie met deskundigen. De volgende personen (in alfabetische volgorde) hebben aan de vergaderingen van deze commissie deelgenomen: ir. A.L.G.M. Bauwens; drs. L. Douw; mw. K. Eisses-Timmerman (eerst gewoon lid, daarna voorzitster); mw. mr. Y. Gerner (tot oktober 1990); mw. ir. G.M.J. Loeffen; mw. mr. C. Maaskant; prof. dr. A. Nooy; mw. dr. G. Oly; mw. ir. P.H.T. Raedts; mw. G. Tober-Doorn (voorzitster tot april 1990, daarna uit de commissie getreden); mw. A.A.E.M. van Velzen.

Een speciaal woord van dank geldt de boerinnen en tuindersvrouwen die ons van informatie hebben voorzien over hun positie op het bedrijf en allerlei zaken die daarmee samenhangen. Zonder hun bereidwillige medewerking zou dit onderzoek niet hebben kunnen plaatsvinden.

De Directeur,

Den Haag, september 1992

L.C. Zachariasse

SAMENVATTING

Vraagstelling en verzameling gegevens

In dit rapport wordt onderzocht of de arbeidsinbreng van jonge boerinnen en tuindersvrouwen 1) de afgelopen jaren is gedaald, en of de relaties tussen de echtelieden met een agrarische onderneming zijn verzakelijkt. Tevens wordt nagegaan hoe deze ontwikkelingen, indien zij zich hebben voorgedaan, verklaard kunnen worden en vooral welke gevolgen zij hebben.

De benodigde gegevens zijn verzameld via een in 1989 gehouden mondelinge enquête onder boerinnen jonger dan 45 jaar. Tevens is vergeleken met de uitkomsten van een eerder (1982) op dit terrein uitgevoerd onderzoek van het LEI 2).

Arbeidsinbreng

Het percentage buitenshuis werkende boerinnen is sterk toegenomen. Had in 1982 nog maar 6 procent een baan buiten het bedrijf, in 1989 was dit cijfer gegroeid tot 18 procent. Wel werken, vergeleken met andere beroepsgroepen, nog steeds veel boerinnen part-time.

Vrijwel alle boerinnen verrichten werkzaamheden op het land, in de stal, schuur of kas (werk *in* bedrijf) of bezigheden als boekhouding, administratie en telefoon aannemen (werk *voor* bedrijf).

In de jaren tachtig is de tijd besteed aan het werk *in* het bedrijf gedaald. Werd hieraan in 1982 gemiddeld nog 22 uur per week besteed, in 1989 bedroeg dit aantal 16 uur. Deze vermindering hangt samen met een verschuiving van het hele jaar door meewerken in het bedrijf naar af en toe inspringen, een verschuiving die met name in de melkveehouderij en de glastuinbouw is opgetreden.

Tegenover de vermindering van het werk *in* het bedrijf staat een vermeerdering van de hoeveelheid arbeid er *voor*. In 1982 werd aan deze activiteiten gemiddeld 4 uur per week besteed, in 1989 6 uur. De huishoudelijke taken en de gezinsverzorging werden ook in het laatste peiljaar nog vrijwel volledig door de vrouw uitgevoerd.

Al met al kan geconcludeerd worden dat de boerinnen lange werkweken maken. Toch is ruim 70 procent tevreden met de huidige

---

1) Met "boerinnen en tuindersvrouwen" wordt bedoeld: echtgenotes van boeren en tuinders. In het vervolg wordt kortweg over "boerinnen" gesproken.

2) G.M.J. Loeffen, Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland, Den Haag, LEI, 1984.

verdeling van hun tijd. Een kleine 30 procent zou graag verandering zien.

Verzakelijking

Om de verzakelijking te meten is gekeken naar de fiscale beloning van op het bedrijf meewerkende vrouwen 1). Ook is aandacht besteed aan het type huwelijk en de invloed van vader-zoonmaatschappen en -firma's.

Gebleken is dat nogal wat meewerkende vrouwen geen fiscale beloning voor hun arbeid genieten. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat zij te weinig uren maken en daarom niet voor de verschillende regelingen tot beloning in aanmerking komen.

Wat betreft de meewerkende vrouwen die wel fiscaal beloond worden, zijn er sinds de belastingherziening-Oort grote veranderingen opgetreden. In 1989 werd nog in ruim 85 procent van deze gevallen gebruik gemaakt van de meewerk-aftrek. De vrouw heeft dan geen eigen inkomen, maar wordt op indirecte wijze beloond met een extra aftrekpost voor de man. Eén jaar later werd de meewerkaftrek nog "slechts" in 64 procent van de gevallen toegepast. 19 procent van de vrouwen zat inmiddels in een maatschap of firma met hun echtgenoot (1989: 6 procent) en 17 procent had een zelfstandige of reële beloning (1989: 8 procent). Verwacht wordt dat de meewerk-aftrek in de nabije toekomst, althans bij ongewijzigde regelgeving, verder aan populariteit zal inboeten.

Ook in de huwelijksvorm zijn grote veranderingen opgetreden. Van de vrouwen die vóór 1980 in het huwelijk zijn getreden, is ruim 80 procent in gemeenschap van goederen getrouwd. Voor de na 1984 gehuwden bedraagt dit percentage ongeveer 20.

Slechts 30 procent van de onder voorwaarden getrouwde stellen heeft een verrekenbeding in verband met de bedrijfs- en huishoudelijke taken van de vrouw in de voorwaarden opgenomen. In veel van deze gevallen vindt echter in de praktijk geen verrekening plaats.

Geconstateerd is dat boerinnen waarvan de echtgenoot in een maatschap of firma zit met zijn vader, op de inhoud van die samenwerkingsovereenkomst nauwelijks invloed hebben uitgeoefend. Gedeeltelijk komt dit omdat de maatschap of firma vaak al vóór de verkering is aangegaan. Belangrijk in dit verband is tevens dat veel vrouwen de overdracht van het bedrijf zien als een zaak van de schoonfamilie.

De jonge boerinnen in een vader-zoonmaatschap werken duidelijk minder mee op het bedrijf dan de boerinnen op bedrijven met éénhoofdige leiding. Bovendien worden zij ook minder betrokken bij belangrijke bedrijfsbeslissingen. Omdat steeds meer bedrijven gefaseerd worden overgedragen en de samenwerkingsovereenkomsten

---

1) De gegevens over de fiscale beloning zijn verzameld via een (additionele) enquête onder de accountantskantoren die deel uitmaken van de VLB.

tot op hogere leeftijd worden voortgezet, geldt de zojuist aangegeven situatie voor steeds meer boerinnen en ook nog voor steeds langere tijd.

Gevolgen veranderde arbeidsinbreng

Door de verschuiving van het hele jaar door arbeid *in* het bedrijf verrichten naar af en toe inspringen, kan de boerin steeds moeilijker specifieke bedrijfskennis opbouwen en derhalve geen eigen arbeidsveld afbakenen. Wel blijft de betrokkenheid bij het bedrijf onverminderd groot. Desalniettemin zal bij het wegvallen van de man, door het gebrek aan kennis, de continuatie van het bedrijf in gevaar komen.

De, zij het kleine, toename van de hoeveelheid arbeid *voor* het bedrijf kan in principe gunstig uitpakken. Dit geldt zowel voor de boerin als voor de onderneming. Werk als administratie en dagelijkse boekhouding sluit namelijk beter aan op de opleiding van de meeste jonge boerinnen dan agrarisch werk. Wel dient bedacht te worden dat de taken *voor* het bedrijf die meer kennis vereisen momenteel juist meestal *niet* door vrouwen worden verricht.

In totaal zijn de boerinnen in de jaren tachtig minder tijd aan het bedrijf gaan besteden. Indien deze ontwikkeling zich voortzet zal er meer tijd beschikbaar komen voor een baan buitenshuis. Verwacht wordt dat boerinnen zònder kinderen inderdaad meer buitenshuis zullen gaan werken. Overigens doet deze groep dat nu al relatief veel. Voor de groep mèt kinderen wordt nauwelijks een verandering verwacht. Belangrijkste reden daarvoor is dat deze boerinnen momenteel erg drukke arbeidsdagen hebben. Eventueel vrijkomende tijd zou men besteden aan hobbies en gezin.

Gevolgen verzakelijking

De sterke groei van het aantal man-vrouwmaatschappen sinds 1990 is waarschijnlijk niet veroorzaakt door veranderde rolopvattingen of een grotere zeggenschap van de vrouw, maar lijkt veeleer een gevolg van wijzigingen in de fiscale wetgeving. Dat wil echter niet zeggen dat deze groei geen gevolgen heeft voor de positie van de vrouw. Eén daarvan is dat op meer bedrijven de positie van de meewerkende en mee-ondernemende boerinnen formeel wordt geregeld en vastgelegd. Dit schept duidelijkheid voor alle betrokkenen en mag dus als gunstig beoordeeld worden. Daar staat echter tegenover dat door al die afspraken de vrijheid van handelen van de maten wordt beperkt. Dit zou bijvoorbeeld gevolgen kunnen hebben voor vrouwen met oudere kinderen die hun "oude" baan buitenshuis weer willen oppakken.

De steeds algemener wordende gewoonte om onder voorwaarden te huwen, heeft een positieve invloed op de continuatiekansen van de bedrijven, omdat daardoor problemen bij bijvoorbeeld echtscheiding worden vermeden. Voor de boerinnen heeft deze ontwikkeling echter ook minder positieve kanten. Dit is vooral een gevolg

van het feit dat in veel gevallen geen verrekenbeding wordt afgesproken. De winst en waardestijging van het bedrijf komen daardoor meestal alleen ten goede aan de man.

Wat betreft de groei van het aantal gefaseerde overdrachten (via een vader-zoonmaatschap of -firma) kan geconstateerd worden dat ook deze ontwikkeling gunstig is voor het bedrijf maar minder goed uitpakt voor de vrouw. Dit laatste hangt samen met het boven reeds gememoreerde feit dat boerinnen waarvan de echtgenoot in een maatschap of firma met zijn vader zit, relatief weinig betrokken worden bij belangrijke bedrijfsbeslissingen.

Tot slot

De algemene conclusie van het onderzoek luidt dat de positie van de boerin in de jaren tachtig wel in een aantal opzichten anders is geworden, maar dat toch niet van een fundamentele wijziging kan worden gesproken. Met name wat betreft de aspecten zeggenschap en zelfstandigheid lijkt er maar weinig te zijn veranderd.

SUMMARY

Presentation of the question and collecting of the data

This report examines on the one hand the question whether the amount of work, which young wives of farmers and market gardeners 1) carry out on Dutch farms, has decreased in recent years, and on the other hand whether the relations between the spouses on an agricultural holding have become more objective. It further investigates how these developments, if they occurred, can be explained and, above all, which are their consequences.

The necessary data have been collected in 1989 by means of an oral poll of farmers' wives not yet 45 years old. Moreover, a comparison has been made with the results of an earlier examination in this field by the LEI in 1982 2).

The work of farmers' wives

The number of farmers' wives working outdoors has increased considerably. While in 1982 only 6 percent had a job outside of the holding, this number had grown to 18 percent in 1989. However, it should be noticed that in comparison with other occupational groups, many farmers' wives work part-time only.

Nearly all farmers' wives work on the fields, in the stables, in the sheds or in the greenhouses (working *on* the holding) or they occupy themselves with bookkeeping, administration and answering the telephone (working *for* the holding).

In the eighties, the amount of time farmers' wives spent working *on* the holding decreased. From 22 hours per week on average in 1982 to 16 hours in 1989. This decrease was accompanied by a shift from working on the holding the whole year round on a regular basis, to occasionally giving a helping hand. A shift which took place mainly on dairy farms and in greenhouse nurseries.

Against the decrease in the work *on* the holding stands an increase in the work *for* the holding. In 1982 on average only 4 hours per week were spent on such activities, but in 1989 this had increased to 6 hours. In 1989 the household work and the looking after the family were still almost exclusively the wife's tasks.

All in all it may be concluded that farmers' wives have a long working week. Nevertheless, more than 70 percent is satis-

---

1) Further to be named: farmers' wives.
2) G.M.J. Loeffen, Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland, Den Haag, LEI, 1984.

fied with the way they spent their time at present. Just under 30 percent would like to see a change.

Objectivization

To measure possible objectivization we looked at the fiscal remuneration 1) of wives assisting on the holdings. Also, attention has been paid to marriage arrangements and to the influence of father-son partnerships.

It appears that quite a number of the working wives do not receive any fiscal remuneration. The explanation for this probably is they make not enough hours to be taken into consideration by the various regulations.

As far as assisting wives *with* a fiscal remuneration are concerned, there have been great changes since the "Oort"-tax reforms. In 1989 the "Assisting-allowance" was applied for in more than 85 percent of all cases. Under this regulation, the wife has no income of her own, but is rewarded indirectly by an extra fiscal rebate. One year later, the allowance was asked for in only 64 percent of the cases. In the meantime, some 19 percent of the wives had entered into a partnership with their husbands. In 1989 this was only 6 percent. The remaining 17 percent received an independent or real remuneration (1989: 8 percent).

The assisting allowance is expected to loose further appeal, at least if there are no changes in the tax laws.

There have been considerable alterations in marriage agreements too. Before 1980 more than 80 percent of the women that married had "community of property" with their husbands, which means that all that is brought in at the wedding or obtained during the marriage, assets as well as debts, is equally owned by husband and wife. So they both are liable for all the debts. In the cohort married after 1984 this percentage dropped to 20 percent.

Only 30 percent of all marriages without "community of property" provide in a stipulation of settlement in regard to the wife's work in household and holding. In many cases, a settlement is never made at all.

It was found that farmers' wives, whose husbands have a partnership-agreement with their father, hardly have any influence on the conditions of the agreement, partly because the agreement is often been entered upon before the couple got engaged. In regard to this it is also important to know, that many wives consider the transfer of the business as a matter of concern to the in-laws.

---

1) The data about fiscal remuneration have been collected by way of an additional inquiry among the chartered accountants, that belong to the VLB (the organization of accountants specialized in agricultural farms in the Netherlands).

It is evident that young farmers' wives on a holding of a father-son partnership assist less with the work than wives on a holding with one owner. They are also less involved in decisions about the holding. As more and more holdings are being transferred in phases and the corresponding co-operation agreements will last to a higher age, the situation thus described will be relevant to an increasing number of farmers' wives and will last during a longer period than has been usual so far.

The consequences of the changes in the work

The shift from assisting with the (agricultural and horticultural) work on the farm all the year round to lending a hand now and then, makes it increasingly difficult for the farmer's wife to acquire any specialized knowledge about the farm and to demarcate a specific task for herself. Her commitment, however, remains as large as before, but in case she looses her husband the continuance of the holding will be in jeopardy because of her lack of knowledge.

The, although small, increase in the work-load *for* the holding can be beneficial both to the farmers' wife and to the holding itself. Administrative work and daily bookkeeping fit in much better with the education of most of the young farmers' wives than agricultural work. One should nevertheless also keep in mind, that at the moment work *for* the holding, that requires a special knowledge, is usually not done by women.

Taken together the work on and *for* the holding, the workload of the farmers' wife has decreased during the eighties. If this development continues, there will be more time available for jobs elsewhere. It is expected that farmers' wives without children will in fact go out working more often outside the home than is the case now, even though this group is already rather often working elsewhere. Few changes are expected for the group with children, the most important reason being, that these women have very busy working days and free time might be used for hobbies and family.

The consequences of objectivization

The strong increase in the number of husband-wife partnerships since 1990 has presumably not been the result of changes in the relations between men and women, nor of a greater participation of the women, but most likely of the changes in the laws of taxation. This does not mean that the increase would have no consequences for the position of the wives. One of the consequences is an increasing number of holdings with explicit regulations concerning the position of the farmers' wife as assistant or partner. This creates clarity for all concerned and can therfore be judged as favourable. On the other hand, however, all agreements reduce the freedom of action of the contractants, which

could have consequences for farmers' wives with grown-up children, who would like to take up again their former job elsewhere.

The growing habit of making a marriage agreement has a positive influence on the safeguarding of the continuance of the enterprises as it can help to avoid many problems, e.g. in case of a divorce. But for the farmers' wives it has also less positive sides if, as often is the case, no stipulation of settlement has been made. Profits and increases in the value of the holding in the majority of cases will then benefit only the husband.

As far as the increase of the phased transfers by means of a father-son partnership is concerned, it can be said too, that it is favourable to the holding, but to a less extent to the wife. It has already been mentioned above that a wife, whose husband and father-in-law have a partnership, is relatively little involved in important decisions concerning the holding.

Finally

The general conclusion of this study is, that although the position of the farmer's wife has changed in a number of ways during the eighties, one cannot speak of a fundamental change. Especially with regard to participation and indepenence, little seems to have altered.

1. INLEIDING

1.1 Aanleiding en doel van het onderzoek

In 1984 verscheen het LEI-rapport "Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland", een verslag van een onderzoek naar het aandeel van vrouwen in het werk en de leiding van agrarische bedrijven (Loeffen, 1984). Op verzoek van onder meer de plattelandsvrouwenorganisaties heeft het LEI een vervolg gegeven aan dit onderzoek.

De agrarische bedrijven zijn de afgelopen jaren veranderd als gevolg van maatschappelijke, economische en technologische ontwikkelingen. Ook de positie van de boerin 1) in het bedrijf heeft zich, naar wordt aangenomen, gewijzigd. Daarbij gaat het dan bijvoorbeeld om de mate waarin en de manier waarop zij bijdraagt aan het gezinsinkomen en het vermogen, haar aandeel in het beheer van het bedrijf, en haar juridische en fiscale positie. Het doel van het onderzoek, waar in dit rapport verslag van wordt gedaan, is het verkrijgen van een antwoord op de vraag of de positie van de boerin inderdaad veranderd is, wat de achtergronden van die verandering dan zijn, en welke gevolgen zij heeft voor de vrouw en het agrarische bedrijf. Omdat de interesse vooral uitgaat naar de recente en toekomstige ontwikkelingen, staat in dit onderzoek de jonge(re) boerin centraal.

De positie van de meewerkende vrouw in het eigen bedrijf is sedert enkele jaren bij het beleid in de belangstelling. Zo werd in 1985 de interdepartementale commissie "Meewerkende vrouw in het eigen bedrijf" geïnstalleerd. Het rapport "Loon naar Werken" van deze commissie is in 1986 verschenen en geeft een overzicht van de regelingen op fiscaal, juridisch, sociaal en economisch gebied. Een aantal knelpunten wordt gesignaleerd, onder meer ten aanzien van het huwelijksvermogensrecht, de fiscale regelingen, het ontbreken van een zwangerschapsverlofregeling en de scholing van meewerkende vrouwen. Het regeringsstandpunt over het rapport "Loon naar Werken" is in maart 1989 behandeld in de Tweede Kamer (Vaste Commissie voor het Midden- en Kleinbedrijf, 1989).

In internationaal verband werkt ook de EG aan een standpunt over de meewerkende vrouw in het eigen bedrijf. In december 1986 is de EG-richtlijn vastgesteld betreffende de toepassing van het beginsel van gelijke behandeling van zelfstandig werkzame mannen en vrouwen, de landbouwsector daarbij inbegrepen, en tot bescherming van het moederschap. In verband met deze richtlijn en met het rapport "Loon naar Werken" heeft het LEI in opdracht van het

---

1) Boerinnen en tuindersvrouwen zijn gedefinieerd als echtgenotes van boeren en tuinders. In het vervolg wordt meestal kortweg gesproken over "boerinnen".

Ministerie van Sociale Zaken een onderzoek verricht naar de behoefte aan en de mogelijkheden tot het verkrijgen van zwangerschaps- en bevallingsverlof bij meewerkende vrouwen in de agrarische sector (Blom en Van den Hoek, 1989). Momenteel werkt de EG aan een verdere invulling van de genoemde richtlijn.

1.2 Gezinsbedrijven in de literatuur

1.2.1 Het begrip gezinsbedrijf

Er is geen overeenstemming over de precieze aard van het begrip "family farms" (Reinhardt en Barlett, 1989; Galeski en Wilkening, 1987), een begrip waarvoor in de Nederlandstalige agrarische literatuur meestal de term "gezinsbedrijven" wordt gebruikt. Door De Hoogh (1967) wordt "gezinsbedrijf" als synoniem gebruikt voor "persoonlijke onderneming". Het feit dat kapitaal, bedrijfsleiding en handenarbeid voor een belangrijk deel in één hand zijn wordt door hem als kenmerkend voor een dergelijk bedrijf beschouwd.

Veel van wat geschreven is over het gezinsbedrijf gaat nauwelijks over de combinatie van het gezin als sociale en economische eenheid, maar benadrukt het gezinsbedrijf als kleinschalig bedrijf. Gezinsbedrijven zijn, vergeleken met grootschalige kapitalistische bedrijven (zoals de plantages) of grootschalige socialistische bedrijven (zoals de "sovchosen" in de Sovjet-Unie), inderdaad kleinschalig. Kleinschaligheid is echter niet het kenmerkende aspect waarop in dit onderzoek de nadruk ligt.

Andere definities kennen aan de produktiefactor arbeid het onderscheidende element toe. De nadruk op deze produktiefactor hangt samen met één van de specifieke kenmerken van gezinsbedrijven, namelijk de flexibiliteit van de arbeid. Boeren en tuinders en hun echtgenotes zijn bereid een groot aantal uren te werken tegen een relatief laag inkomen per uur. Door een beroep te doen op andere gezins- en familieleden kan men bovendien vaak pieken in het werk opvangen.

Kriellaars (1951: 5) ziet als essentieel voor het gezinsbedrijf de nauwe band tussen het gezin en het bedrijf. In ideaaltypische vorm zou er een gezinsbedrijf zijn, wanneer de produktiefactoren arbeid en kapitaal 1) volledig door en uit het gezin beschikbaar worden gesteld, zowel door de zittende generatie als bij de overgang naar een volgende generatie. In de praktijk verschillen agrarische bedrijven echter van dit ideaaltype. Volgens Kriellaars verliest het bedrijf niet terstond het karakter van gezinsbedrijf, wanneer een gedeelte van de arbeid of het kapitaal van buiten het gezin wordt aangetrokken.

Strijker (1983: 119) gebruikt een soortgelijke definitie als Kriellaars, maar voegt toe, dat dezelfde gezinsleden die de beno-

---

1) Arbeid inclusief management en kapitaal inclusief grond.

digde arbeid leveren ook van de opbrengsten van het bedrijf moeten leven. Het kenmerkende van een gezinsbedrijf wordt dan de band tussen het gezin als consumptie-eenheid met het bedrijf als produktie-eenheid.

Recentelijk is door sommige onderzoekers getracht meer greep te krijgen op het verschijnsel "gezinsbedrijf" door onderscheid te maken tussen verschillende typen, al naar gelang het aantal personen dat werkzaam is op het bedrijf. Zo deelt Zwart (1990: 91) de gezinsbedrijven in de volgende categorieën in: éénpersoonsbedrijven, gezinsbedrijven, tweepersoonsbedrijven en meermansbedrijven.

De grens die aangeeft of bedrijven nog *gezins*bedrijven genoemd kunnen worden, duidt Kriellaars in vage termen aan. Door veel andere onderzoekers wordt een grens gehanteerd van vijftig procent (o.m. Loeffen, 1984). Gesteld wordt dat wanneer meer dan de helft van de benodigde arbeid vanuit het gezin geleverd wordt, van een gezinsbedrijf gesproken kan worden. Dergelijke grenzen lijken echter eerder ingegeven door de noodzaak tot operationaliseren, dan dat zij wezenlijk zijn voor de definitie van het begrip "gezinsbedrijf". Voorlopig wordt hier dan ook geen exacte grens vastgesteld.

1.2.2 Produktie en reproduktie

Vooral in de eerste helft van de 20e eeuw werd ervan uitgegaan, dat gezinsbedrijven in de concurrentie met kapitalistische bedrijven zouden verdwijnen. Chayanov stelde echter, dat het gezinsbedrijf een efficiënte agrarische produktie-eenheid is, die sterk beïnvloed wordt door de consumptiebehoeften van het huishouden. Daarom verwachtte hij dat de gezinssamenstelling, afhankelijk van de fase in de gezinscyclus, invloed uitoefent op de economische activiteit van de agrarische familie (Chayanov, 1925:60). De bereidheid een loon voor arbeid te accepteren, dat lager ligt dan de marktwaarde, stelt het gezinsbedrijf in staat te concurreren met meer grootschalige eenheden.

Meer recentelijk hebben landbouweconomen Chayanov bekritiseerd voor zijn analyse van het gezinsbedrijf als een geïsoleerde eenheid, maar zij zijn het met hem eens, dat gezinsbedrijven economisch gezien niet onder hoeven te doen voor grootschalige kapitalistische bedrijven. Johnson stelt dat het niet zozeer een andere logica is, waardoor de boer gekarakteriseerd wordt, maar eerder een lage "salvage value" van zijn arbeid. De "salvage value" is de waarde van arbeid wanneer gewerkt zou worden in een baan buiten het bedrijf in plaats van in de agrarische produktie op het bedrijf. Deze waarde is, gezien de kansen op de arbeidsmarkt, lager voor een veertigjarige al gevestigde boer dan voor een twintigjarige boerenzoon. (Johnson, 1958 in: Hathaway, 1966). De lagere "salvage value" verklaart waarom boeren niet makkelijk van beroep veranderen.

Gasson heeft in diverse publikaties laten zien, dat boerzijn niet alleen een beroep is, maar ook een manier van leven

(Gasson, o.m. 1973). Een boer zoekt daarom eerder een part-time baan buiten het bedrijf, dan dat hij zijn bedrijf verkoopt. Het "multi-income" karakter van sommige agrarische huishoudens wordt zo een strategie tot overleven. Friedmann (1986) voegt toe dat de koop en verkoop van loonarbeid boerenfamilies nog niet tot kapitalisten transformeert. Zij gebruikt het concept "Simple Commodity Production" om de produktiewijze te beschrijven van agrarische families in een kapitalistische omgeving.

Veel onderzoekers maken alleen verschil tussen agrarische arbeid en betaalde arbeid buitenshuis (off-farm jobs). Zij erkennen huishoudelijk werk en kinderverzorging niet als produktieve arbeid. Huishoudelijke arbeid wordt niet genoemd, of wordt gezien als consumptie. In het begin van de jaren zestig groeide echter steeds meer het besef dat tot dan toe het gedrag van huishoudens in de modellen te simpel werd voorgesteld (Homan e.a., 1986:6).

Becker (1965) stelt, dat het niet alleen de marktgoederen zijn die de welvaart van het huishouden bepalen, maar ook de vrije tijd van de gezinsleden. Door anderen is opgemerkt dat nog een onderscheid gemaakt dient te worden tussen "echte" vrije tijd en werk thuis (Mincer, 1962; Gronau, 1977). De genoemde denkbeelden, die bekend zijn geworden onder de naam "Home Production Theory", zijn in feite een integratie van de neo-klassieke theorie van het consumentengedrag met die van het bedrijf. Verondersteld wordt, dat het huishouden optimaal handelt als de leden hun tijd zo verdelen, dat het nut (de welvaart) van het huishouden maximaal is (Bruyn-Hundt, 1985).

De "Home Production Theory" is vooral toegepast op niet-agrarische gezinnen, maar is ook voor de agrarische sector relevant. Leden van boerenhuishoudens verdelen hun tijd over:

a. de produktie van in eigen huishouden en bedrijf geproduceerde goederen (en diensten), die ook in de eigen huishouding geconsumeerd worden, of gebruikt worden als nieuw produktiemiddel;
b. in eigen bedrijf en huishouden geproduceerde goederen, die direct geruild worden tegen geld;
c. direct tegen geld geruilde arbeidstijd;
d. vrije tijd en tijd nodig voor persoonlijke behoeften (slaap, etc.).

Vergeleken met niet-agrarische gezinnen zijn boerenhuishoudens relatief vrij in de verdeling van hun tijd. Zij kunnen, althans in theorie, bijvoorbeeld het bedrijf aanpassen aan bepaalde preferenties, en hebben de mogelijkheid de huishoudelijke taken tussen man en vrouw te verdelen omdat huis en bedrijf meestal dicht bij elkaar gelegen zijn. Er zijn echter factoren die een vrije keus belemmeren, zoals institutionele factoren (bijvoorbeeld sociale en fiscale wetgeving, openingstijden van de veiling), culturele factoren (bijvoorbeeld normen over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen), en maatschappelijke factoren (bijvoorbeeld onvoldoende opleiding voor bepaalde werkzaamheden).

Meillassoux heeft het belang van produktie én reproduktie benadrukt. Zijn analyse van de Agrarische Huishoudelijke Produktiewijze geeft inzicht in de positie van vrouwen. Zo geldt bijvoorbeeld in de Afrikaanse gemeenschappen die hij bestudeerde en die voor een groot deel zelfvoorzienend zijn, dat arbeid het cruciale produktiemiddel is. Omdat arbeidskrachten niet aangekocht kunnen worden, is het noodzakelijk als stam over voldoende eigen arbeid te kunnen (blijven) beschikken. De vrouwen zijn in dit verband onmisbaar. Niet alleen verzorgen zij de huidige arbeidskrachten en leveren zij zelf arbeid, maar door het baren en voeden van kinderen stellen zij ook het toekomstige aanbod veilig (Meillassoux, 1972; Long 1977). Meillassoux laat zien dat in het kapitalisme de Huishoudgemeenschap wordt voortgezet als een bron voor de reproduktie van goedkope arbeid, doordat het huishoudelijk en verzorgend werk van de moeder niet betaald wordt (Meillassoux in: Lemaire, 1978).

Niettemin, vrouwen kunnen hun huishoudelijke vaardigheden, zoals koken, wassen en poetsen, transformeren in inkomen-genererende, "produktieve arbeid", door deze activiteiten direct tegen betaling te verrichten, of door in huis geproduceerde goederen te verkopen. Met name in toeristische gebieden is gecommercialiseerde huishoudelijke arbeid een belangrijke bron van inkomsten voor agrarische huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn onder andere "bed and breakfast" en zelfgemaakte kleding verkopen. Wel zijn er aanwijzingen dat, wanneer huishoudelijke activiteiten geprofessionaliseerd worden, zij vaak worden overgenomen door mannen. De beroepen kok, ober en hotelbeheerder zijn duidelijke voorbeelden daarvan.

Agrarische gezinnen verschillen niet van "burgergezinnen" wat betreft het niet erkennen van huishoudelijk werk als arbeid. Echter, omdat het agrarische gezin zowel een produktieve als een reproduktieve eenheid is, en door de nabijheid van wonen en werken, ligt het werk van de boerin en tuindersvrouw op het bedrijf in het verlengde van het werk als huisvrouw. Boerinnen zien hun werk op het bedrijf dan ook als een gevolg van hun huwelijk met een boer of tuinder (Loeffen, 1984).

1.2.3 Ontwikkelingen in Nederland

In veel landen buiten Europa en meer geïsoleerde streken binnen Europa was rond 1900 het zelfvoorzienende gezinsbedrijf nog dominant. In deze gezinsbedrijven was de agrarische produktie vooral gericht op gebruik voor de eigen huishouding en het vee (Blom, 1987). In Nederland waren de agrarische bedrijven ook voor een deel zelfvoorzienend. De handel heeft hier echter steeds een grote rol gespeeld, mede door het goede wegennet en de aanwezigheid van grote steden.

Aan het eind van de negentiende eeuw is een tweedeling te maken tussen de agrarische bedrijven op de kleigronden in het noorden en het westen van ons land en de bedrijven op de zandgronden in het oosten en het zuidoosten. De bedrijven op de klei-

gronden waren relatief groot, en waren sterk op de markt gericht. In het algemeen hadden zij veel landarbeiders in dienst die het werk op het land verrichten. Ook het huishoudelijk werk werd door arbeidskrachten van buiten het gezin verricht (Saal, 1958; Kooy, 1981). De bedrijven op de zandgronden daarentegen waren klein en voor een deel zelfvoorzienend. Het werk werd overwegend gedaan door de gezinsleden en inwonende verwanten.

De ontwikkelingen in deze eeuw hebben de arbeidsrelaties binnen de agrarische bedrijven ingrijpend veranderd. De hoeveelheid arbeid die op de markt werd aangeboden, verminderde en de lonen stegen. Daardoor werd mechanisatie aantrekkelijk. Bovendien gingen, door de afname van het aantal landarbeiders, de bedrijven op de kleigronden qua arbeidsbezetting steeds meer lijken op de bedrijven op de zandgronden (Kooy, 1981).

Bovengenoemde ontwikkelingen hebben tot gevolg, dat de huidige agrarische bedrijven de arbeidskrachten voornamelijk vanuit het gezin moeten betrekken (Bauwens en Loeffen, 1984:7-8). Omdat de kinderen tegenwoordig echter meer jaren onderwijs volgen, kunnen zij in veel geringere mate voor arbeid ingezet worden. De arbeidskrachten bestaan daardoor meestal uit een beperkt aantal personen, namelijk het bedrijfshoofd, zijn echtgenote en eventueel een meewerkende zoon (de opvolger). De vervanging van arbeid door kapitaal heeft er toe geleid, dat de financiële verplichtingen van de bedrijven sterk zijn toegenomen.

Maar ook in ander opzicht zijn de agrarische bedrijven van karakter veranderd. De arbeids- en vermogensinbreng van meewerkende kinderen binnen het gezinsbedrijf worden nu steeds meer formeel vastgelegd, bijvoorbeeld in een maatschap/firma 1) of een op papier vastgelegd inkomen voor het aantal gewerkte uren (Van den Hoek en Spierings, 1992). In dit verband kan gesproken worden van een "verzakelijking" van de relaties tussen ouders en meewerkende kinderen en tussen kinderen onderling (De Haan, 1986). Het vormen van een samenwerkingsovereenkomst is vooral een poging om de opvolging goed te regelen. Enerzijds worden de arbeids- en vermogensrelaties van ouders en kinderen vastgelegd zodat de opvolger weet waar hij/zij op kan rekenen. Anderzijds is het een fiscaal aantrekkelijke methode om het vermogen van de ouders naar de opvolger over te hevelen (zie ook Van den Hoek en Spierings, 1992). De verzakelijking van de relaties tussen ouders en kinderen is dus vermoedelijk niet zozeer een gevolg van de emancipatie van jongeren, maar meer een "moderne" uiting van de ideologie van het gezinsbedrijf, die grote waarde hecht aan opvolging vanuit de familie. Op een mogelijke "verzakelijking" in de relatie tussen echtgenoten wordt later ingegaan.

De laatste jaren is er in snel tempo een groot aantal veranderingen op de agrarische bedrijven afgekomen. Enerzijds betreft het hier technologische ontwikkelingen als biotechnologie en au-

---

1) Omwille van de leesbaarheid wordt in het vervolg alleen over maatschappen gesproken.

tomatisering, die in het algemeen een verdere vervanging van arbeid door kapitaal kunnen betekenen. Anderzijds gaat het om de produktiebeperkende maatregelen waardoor boeren in bepaalde takken niet verder mogen uitbreiden of moeten inkrimpen. Wat precies de gevolgen zijn voor de arbeidsbezetting en kapitaalvoorziening van de gezinsbedrijven is nog onduidelijk.

Door Zachariasse wordt aangegeven dat mede als gevolg van de drang tot schaalvergroting op een steeds groter aantal bedrijven meerdere gezinnen werken (Zachariasse, 1990). Deze bedrijven worden verder met de term "meergezinsbedrijven" aangeduid. Daarnaast ontstaan er, onder andere als gevolg van de verzakelijking in de relaties tussen ouders en kinderen, steeds meer bedrijven met een meerhoofdige leiding die vastgelegd is in een samenwerkingsovereenkomst. Ook juridisch wordt dan zichtbaar dat er sprake is van een bedrijf met meer dan één ondernemer (Van den Hoek en Spierings, 1992).

1.3 Vrouwen op de gezinsbedrijven

1.3.1 Inbreng van arbeid en vermogen

Om de positie van vrouwen binnen de gezinsbedrijven te bepalen, wordt een overzicht gegeven van de bijdrage die vrouwen leveren aan het gezinsinkomen en het vermogen, en de baten die daar tegenover staan. Waar mogelijk wordt aangegeven welke ontwikkelingen zich in het recente verleden hebben voorgedaan.

Vrouwen kunnen, als lid van het agrarische gezin, op verschillende manieren bijdragen aan het gezinsinkomen. Het meest zichtbaar doen zij dit door buitenshuis betaalde arbeid te verrichten. Er is niet veel literatuur over de historische ontwikkeling van dit fenomeen. Er zijn aanwijzingen, dat vooral in de armere gezinnen op de zandgronden boerinnen buitenshuis hebben gewerkt. Een citaat uit de jaren vijftig van een hoofd lagere school uit de Achterhoek geeft hiervoor een aanwijzing: "De ingetrouwde vrouw wordt vaak de deur uitgestuurd om "wat bij te verdienen". Oma zorgt dan wel voor het huishouden en de kinderen" (Kooy, 1959:91). Door de (rijkere) boerinnen op de kleigronden werd veel vrijwilligerswerk verricht. Vrijwilligerswerk vormt echter meer een maatschappelijke bijdrage en zorgt niet voor aanvulling op het gezinsinkomen.

In het begin van de jaren tachtig was het aantal buitenshuis werkende boerinnen zeer gering. Niet meer dan zes procent van de agrarische vrouwen verrichtte arbeid buiten het bedrijf (Loeffen, 1984). Algemeen wordt aangenomen dat dit aantal in het afgelopen decennium is gestegen.

Vrouwen kunnen ook aan het gezinsinkomen bijdragen door mee te werken op het bedrijf. Zo zorgden boerinnen in het negentiende eeuwse Friesland voor de boter- en kaasbereiding. Door de opkomst van de zuivelfabrieken werd die taak echter minder belangrijk (Lodder 1989: 62). In de weidegebieden van Midden-Nederland wordt

echter ook heden ten dage nog op veel bedrijven door de boerin zelf kaas gemaakt (De Rooij, 1991).

De laatste twee decennia is veel literatuur verschenen over de bijdrage die boerinnen door hun werk in of voor het bedrijf leveren aan het gezinsinkomen (Hobbelink en Spijkers, 1986). Op grond van deze literatuur en de beschikbare cijfers kan geconcludeerd worden dat het percentage land- en tuinbouwbedrijven met een meewerkende echtgenote tot ongeveer halverwege de jaren zeventig is gestegen. In 1977 werkte op meer dan 56 procent van de bedrijven de vrouw mee. Na dat jaar is een daling van de arbeidsparticipatie opgetreden. Momenteel is op minder dan de helft van de agrarische bedrijven een meewerkende echtgenote aanwezig.

Of de meewerkende boerinnen korter of juist langer zijn gaan werken, is moeilijk aan te geven, omdat over de jaren vóór 1982 niet exact bepaald kan worden hoeveel uren er door boerinnen gemiddeld per week aan bedrijfsarbeid werd besteed. Bovendien moet onderscheid gemaakt worden tussen de hierboven geschetste ontwikkelingspatronen. Waar het voorheen ondenkbaar was dat rijke boerinnen op de kleigronden op het bedrijf werkten, helpen zij nu wel mee wanneer dat noodzakelijk is. Nog steeds echter werken weinig vrouwen van akkerbouwers op het land. Hun werkzaamheden beperken zich vooral tot werkzaamheden in de schuur en werk voor het bedrijf (bijvoorbeeld administratie). Wat betreft de boerinnen op de zandgronden is de ontwikkeling waarschijnlijk dat zij minder zijn gaan meewerken in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Precieze gegevens ontbreken echter.

Over de aard van de arbeidsinbreng van vrouwen wordt vaak een verandering van vaste taken naar inspringtaken verondersteld. Omdat op de bedrijven de taken steeds meer gespecialiseerd raken en gedeeltelijk ook worden uitbesteed blijven voor de boerin vooral allerhande klusjes over (De Rooij, 1991).

De inbreng van vrouwen in het huishouden is gedurende deze eeuw eveneens veranderd. Op rijke boerderijen werd de huishoudelijke arbeid aan het begin van deze eeuw door dienstmeisjes gedaan. Ook voor de kinderverzorging was personeel in dienst. Wel is er na 1880 een verschuiving merkbaar van inwonend naar uitwonend personeel. Dit verlichtte de leidinggevende taken van de boerin, maar betekende wel dat zij zich langzamerhand steeds meer met huishoudelijke zaken moest gaan bezighouden (Berg, 1989:40). Op armere bedrijven was er, wanneer er meer generaties op één boerderij woonden, vaak een taakverdeling tussen de generaties, waarbij de grootmoeder de "lichtere" huishoudelijke arbeid en de kinderverzorging voor haar rekening nam en de jongere vrouwen de zware huishoudelijke arbeid. Mannen deden in het algemeen niets aan huishoudelijk werk en kinderverzorging. Vermoedelijk is het wel op veel boerderijen gewoonte geweest dat de vaders hun zonen meenamen op het land en in de stal en zo bijdroegen aan de opvoeding.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het in de landbouw en daarbuiten de algemene praktijk, dat vrouwen na het huwelijk zelf de huishoudelijke arbeid verrichtten en de kinderen verzorgden. Wan-

neer ze een baan buitenshuis hadden vóór het trouwen dan werd daar na het huwelijk dan wel bij de geboorte van het eerste kind mee gestopt. Ook de aard van de huishoudelijke arbeid is veranderd, onder meer door de komst van huishoudelijke apparaten. Er zijn weinig gegevens bekend over de mate waarin gebruik wordt gemaakt van huishoudelijk personeel, omdat dit werk zich grotendeels buiten de officiële arbeidsmarkt afspeelt. In 1982 was in de land- en tuinbouw de inbreng van personeel en echtgenoot in het huishoudelijk werk en de kinderverzorging in ieder geval zeer gering (Loeffen, 1984).

Wat betreft de veranderingen in de vermogensinbreng van de vrouw is het beeld niet geheel duidelijk. Loeffen (1984) heeft geconstateerd dat in 1982 bijna 90 procent van de boerinnen van 50 jaar en ouder op een agrarisch bedrijf was opgegroeid. Voor de groep tot 35 jaar was dit cijfer aanzienlijk lager (62 procent). Wanneer het zo is dat boerinnen van agrarische afkomst op een grotere erfenis van hun familie kunnen rekenen dan boerinnen die buiten de land- en tuinbouw hun jeugd hebben doorgebracht, een toch niet onwaarschijnlijke these, dan zou uit de vermelde gegevens geconcludeerd kunnen worden dat de vermogensinbreng van de vrouw de afgelopen decennia waarschijnlijk kleiner is geworden.

Er zijn echter ook argumenten om te beweren dat de vermogensinbreng van vrouwen juist groter geworden zou zijn. Zo signaleert Loeffen in het zojuist aangehaalde onderzoek dat in de oudere geboortencohorten boerendochters nog vaak, als ze van de lagere school kwamen, thuis in bedrijf en huishouden werden ingezet. Aangenomen mag worden dat hiervoor vaak maar een geringe vergoeding werd gegeven (Hobbelink, 1982; Tjoonk, 1992). Daarentegen gold voor de jongere generatie dat er doorgeleerd werd en men vervolgens een baan buitenshuis nam. Op die manier kon er flink gespaard worden voor de uitzet en dergelijke.

Opgemerkt moet worden dat de twee geschetste ontwikkelingen elkaar niet hoeven uit te sluiten. De afname van het aantal boerinnen van agrarische afkomst zal waarschijnlijk vooral van invloed zijn op de vermogensinbreng *na* het huwelijk. De kwestie van erfenissen gaat immers over het algemeen pas spelen als de ouders op leeftijd zijn. Op dat moment is de dochter meestal al getrouwd. Daarentegen heeft de groei van het buitenshuis werken vooral effect op de vermogensinbreng bij de *start* van de echtverbintenis. Dit hangt samen met het feit dat, zeker in de oudere generaties, vrouwen als ze trouwen gewoonlijk hun betaalde baan opgeven.

1.3.2 Maatschappelijke ontwikkelingen

Veranderingen in de wijze waarop het agrarisch gezinsbedrijf functioneert zijn enerzijds een gevolg van veranderingen in de land- en tuinbouw. Anderzijds zijn ook meer algemene ontwikkelingen buiten de land- en tuinbouw van belang. Een maatschappelijke ontwikkeling waarvan wordt aangenomen dat zij van grote invloed

is op de verhoudingen binnen het agrarische gezin, betreft de emancipatie van vrouwen. Zo verwachtte Loeffen in 1984 dat het zich toen nog op zeer bescheiden schaal manifesterende emancipatiestreven van met name de jongere vrouwen in de toekomst sterker zou worden, met als gevolg dat ook gedrag, opvattingen en aspiraties van de boerin zouden veranderen (Loeffen, 1984:123). Zwart stelt in haar proefschrift over agrarische huishoudens dat de emancipatiegedachte in steeds ruimere kring ondersteuning vindt (Zwart, 1990:174). Zij veronderstelt dat het daardoor steeds minder vanzelfsprekend zal worden dat wanneer een jonge vrouw met een boer trouwt, zij ook zal gaan participeren in het bedrijf van haar partner.

De Haan en Nooy stellen dat de emancipatie van de jongeren, van de vrouw, en van de agrarische ondernemer elk voor zich het gezinsbedrijf als een empirische realiteit hebben aangetast. "Wat overblijft is enerzijds een gezin waarvan de leden door affectieve relaties met elkaar zijn verbonden, en anderzijds een bedrijf dat voor zijn continuïteit niet of nauwelijks afhankelijk is van andere leden dan het bedrijfshoofd" (De Haan en Nooy, 1990).

Emancipatie wordt algemeen gezien als een van de oorzaken van het toenemend aantal gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt. Enerzijds zijn meer vrouwen met jonge kinderen part-time aan het werk. Anderzijds neemt ook het aantal herintreedsters toe (CBS, 1990). Emancipatie staat echter niet op zichzelf, maar hangt samen met demografische en economische ontwikkelingen. Hierbij zijn oorzaak en gevolg moeilijk aan te geven.

Onderzoek op het terrein van de relaties tussen mannen en vrouwen (Hobbelink en Spijkers, 1986) laat zien dat zorgvuldig onderscheid gemaakt moet worden tussen opvattingen en feitelijke gedragingen. Weliswaar hebben emancipatieopvattingen (in verschillende gradaties) postgevat, feitelijk zijn de verschillen in bijvoorbeeld taakverdeling tussen mannen en vrouwen nog steeds groot en soms zelfs groeiende.

1.3.3 Verzakelijking in de relaties?

Het al eerder genoemde rapport "Loon naar werken" maakt onderscheid tussen de verschillende posities, die meewerkende echtgenotes kunnen innemen: die van werknemer, mede-ondernemer of meewerkende vrouw niet-zijnde ondernemer of werknemer. Het is voor de wet onmogelijk om na een huwelijk als werknemer in dienst te zijn van de eigen echtgenoot. Voor de belasting is een dergelijke positie wel mogelijk. Er moet daarvoor een schriftelijke overeenkomst worden opgesteld.

Er zijn in de relaties tussen mannen en vrouwen naar algemeen wordt verondersteld twee belangrijke ontwikkelingen gaande. Ten eerste wordt, zo neemt men aan, de vermogens- en arbeidsinbreng vaker formeel vastgelegd met behulp van een samenwerkingsovereenkomst. De tweede veronderstelde ontwikkeling betreft de toename van het trouwen onder huwelijkse voorwaarden.

Beginnend met het laatste onderwerp, kan vastgesteld worden dat het huwelijksvermogensrecht de bevoegdheden en verplichtingen van man en vrouw ten aanzien van hun persoonlijke en hun gezamenlijke vermogens regelt. Daarbij zijn er twee mogelijkheden: het echtpaar trouwt in algemene gemeenschap van goederen, of op huwelijkse voorwaarden. De eerste vorm is in Nederland de meest voorkomende (90 procent van alle huwelijken). In het Nederlands huwelijksvermogensrecht is men automatisch in algemene gemeenschap van goederen getrouwd tenzij men huwelijkse voorwaarden heeft laten opmaken. Door de algehele gemeenschap van goederen verdwijnen de privé-vermogens; alle baten en schulden, ook die van vóór het huwelijk, zijn voortaan van de echtgenoten gezamenlijk. Dit is in West-Europa vrij uitzonderlijk: in de meeste landen is het regel dat de vermogens van beide echtgenoten gescheiden blijven (Hagenaars en Wunderink-Van Veen, 1990:28).

Voor een huwelijk onder huwelijkse voorwaarden moet men naar de notaris. Gekozen kan worden uit diverse opties, waarbij bijvoorbeeld wel of niet sprake is van een gemeenschappelijk vermogen. Omdat bij een huwelijk onder huwelijkse voorwaarden de condities formeel worden vastgelegd en het opgeven van een volledige gemeenschap ingaat tegen het idee van alles samen bezitten, kan een toename van het aantal huwelijken onder huwelijkse voorwaarden opgevat worden als een verzakelijking in de relaties tussen man en vrouw. In het onderzoek van Loeffen wordt geconstateerd dat het trouwen onder huwelijkse voorwaarden toeneemt (Loeffen, 1984:31). In dit opzicht zou dus van een "verzakelijking" in de relaties tussen partners gesproken kunnen worden.

Er zijn twee soorten argumenten, die door jonge boerinnen genoemd worden, om op huwelijkse voorwaarden te trouwen: "je eigen inkomen en giften blijven van jezelf" en "het is wel handig om geld van de één op de ander over te kunnen schrijven, bijvoorbeeld i.v.m. faillissement van het bedrijf" (van Herwaarden, 1986: bijlage 2, 26). Uit gesprekken met deskundigen blijkt, dat door de familie van de man en door voorlichters vaak druk uitgeoefend wordt om op huwelijkse voorwaarden te trouwen. Angst, dat de voortzetting van het bedrijf bij een echtscheiding op het spel komt te staan, is wellicht een reden hiervoor. In sommige maatschapsovereenkomsten tussen vader en zoon staat dat de maatschap eindigt als een der maten in het huwelijk treedt "anders dan met uitsluiting van iedere gemeenschap van goederen". Dit betekent dat de opvolger op huwelijkse voorwaarden móet trouwen wil hij de maatschap niet op het spel zetten (NAJK, 1987:3.20).

Voor de vrouw kan het trouwen onder huwelijkse voorwaarden onvoordelig uitpakken als zij tijdens het huwelijk onbetaald werk in huis en/of op het bedrijf verricht. Bovendien dringen banken er vaak op aan, dat een partner bij leningen zich mede-aansprakelijk stelt. Eén van de voordelen van huwelijkse voorwaarden, namelijk een deel van het vermogen zeker stellen en beschermen tegen bedrijfsdebâcles, wordt zo weer ongedaan gemaakt (NAJK, 1987:6.8). De recente ontwikkelingen doen vermoeden, dat de keuze

van het soort huwelijk voor jonge boeren en boerinnen een belangrijke keuze is, die om nader onderzoek vraagt.

Een andere ontwikkeling die zou duiden op een verzakelijking van de relaties is de veronderstelde toename van het aantal samenwerkingsovereenkomsten tussen man en vrouw, bijvoorbeeld man-vrouw maatschappen. Hierin wordt de verdeling van winst, meestal gebaseerd op de inbreng van arbeid en vermogen, voor een bepaalde periode vastgelegd. Het sluiten van een man-vrouwmaatschap heeft fiscale gevolgen, omdat bij een dergelijke overeenkomst de vrouw mede-ondernemer is en, bij voldoende arbeidsinbreng, dus ook zelfstandigenaftrek geniet. Vóór 1990 werd door de voorlichting aangenomen dat een man-vrouwmaatschap fiscaal alleen gunstig was bij vrij hoge winsten. Door de belastingherziening in 1990 is dit echter veranderd. De aanvragen naar dergelijke overeenkomsten zijn sindsdien sterk toegenomen.

1.4 Gezinsbedrijf: naar een werkbaar concept

Zoals in dit hoofdstuk gebleken is, wordt het begrip gezinsbedrijf door de diverse onderzoekers op verschillende wijze gedefinieerd. Opvallend daarbij is, dat nauwelijks wordt stilgestaan bij de onderdelen waaruit het begrip bestaat, namelijk gezin en bedrijf. Om te weten wat een gezinsbedrijf is, is het allereerst noodzakelijk deze twee delen te omschrijven.

Het begrip "bedrijf" wordt veelvuldig gebruikt, maar is niet zo makkelijk te definiëren. Volgens Van Dale is een "bedrijf" een inrichting voor de uitoefening van een bepaalde tak van industrie, handel, enz. Een bedrijf kan ook gezien worden als een combinatie van produktiemiddelen om inkomen te verwerven. Door de "Home Production Theory" zijn echter de grenzen tussen de bezigheden die wel of niet meer als inkomstenverwervend kunnen worden beschouwd, vervaagd en is derhalve het begrip "bedrijf" steeds moeilijker te definiëren. In dit onderzoek wordt een (agrarisch) bedrijf eenvoudigweg geoperationaliseerd als een bedrijf dat geregistreerd wordt bij de jaarlijkse landbouwtelling.

Met het begrip "gezin" wordt in het algemeen de "nuclear family" bedoeld, dat wil zeggen de ouders met kinderen, eventueel uitgebreid met geadopteerde kinderen en/of pleegkinderen. Hier wordt de definitie van Kooy gevolgd, die in de Nederlandse situatie goed bruikbaar is: "Het gezin is een door het huwelijk tot stand gekomen sociale eenheid met specifieke structuur en functie, hoogstens omvattend een echtpaar en een aantal ongehuwde jongeren, jegens wie dit echtpaar de ouderlijke rol vervult; de leden van deze sociale eenheid zijn veelal op dezelfde plaats gevestigd" (Kooy, 1977). Indien een echtpaar gehuwd is, maar er (nog) geen kinderen zijn, is er strikt genomen (nog) geen sprake van een gezin. Omdat het in de landbouw vrij uitzonderlijk is wanneer gehuwde echtparen uiteindelijk geen kinderen krijgen, wordt in dit rapport de periode waarin een echtpaar gehuwd is (of duurzaam samenwonend) en geen kinderen heeft, gezien als een eer-

ste fase in de gezinsvorming. Ook een weduwe of weduwnaar met kinderen wordt als gezin beschouwd.

Uit de literatuur komt naar voren dat in een gezinsbedrijf als ideaaltype de produktiefactoren arbeid en kapitaal volledig uit het gezin betrokken worden, in deze generatie en naar de volgende generatie toe. Wanneer het gezinsbedrijf aan het uiteinde staat van een continuüm, bevindt zich aan het andere uiteinde het kapitalistisch bedrijf, waar kapitaal en arbeid volledig gescheiden zijn en dat (ideaaltypisch) los staat van de gezinnen van de werknemers en de kapitaalverschaffers. Zoals eerder is gezegd, is de grens wat nog wel en wat niet meer een gezinsbedrijf genoemd kan worden, bijzonder moeilijk aan te geven. In dit rapport wordt als meest kenmerkend voor het gezinsbedrijf gezien, dat uit het gezin van degene die eigenaar is van het bedrijf, arbeid en kapitaal betrokken wordt. Ook wanneer alleen de eigenaar arbeid en vermogen levert kan gesproken worden van een gezinsbedrijf, omdat de eigenaar zelf gezinslid is. Een bedrijf waarvan het bedrijfshoofd nooit gehuwd is, wordt in dit onderzoek niet als een gezinsbedrijf beschouwd, omdat er geen sprake is van een gezin.

Op grond van het bovenstaande wordt hier de volgende definitie gehanteerd: een gezinsbedrijf is een bedrijf waarbij uit het gezin van de juridische eigenaar arbeid en vermogen betrokken wordt. De nadruk ligt in dit onderzoek op de factor arbeid (inclusief management) en de juridische positie van het bedrijf en van het echtpaar. Aan de vermogensinbreng wordt wel aandacht besteed, maar slechts in verkennende zin. De achtergrond van de keuze voor de factor arbeid is dat daardoor aangesloten wordt bij de literatuur over het gezinsbedrijf en dat vergeleken kan worden met het onderzoek van Loeffen uit 1984, waarin eveneens de nadruk op arbeid lag. De juridische positie is benadrukt, omdat de indruk bestaat dat juist wat betreft dit aspect recentelijk veel veranderd is.

Gezien de gekozen accenten wordt voorgesteld de gezinsbedrijven langs twee assen in typen te verdelen. Op de eerste, verticale as wordt een onderverdeling gemaakt gericht op de factor arbeid. Daarbij wordt het begrip "gezinsbedrijf" gebruikt. Gelet op het aantal gezinnen dat arbeid verricht op het bedrijf wordt onderscheid gemaakt tussen éengezinsbedrijven en meergezinsbedrijven. Verder wordt een onderverdeling gemaakt naar gelang het aantal personen per gezin (één of meer) dat bedrijfsarbeid verricht.

De tweede, horizontale as geeft een verdeling naar juridische vorm. Afgeleid van de rechtsvormen waaronder een bedrijf gevoerd kan worden, wordt een onderscheid gemaakt tussen twee

typen: de persoonlijke 1) onderneming met eenhoofdige leiding (eenmanszaak), en de persoonlijke onderneming met meerhoofdige leiding (maatschap, firma, CV, etc.). De indeling die aldus ontstaat is weergegeven in figuur 1.1.

Arbeid op het bedrijf		Rechtsvorm	
		éénhoofdige leiding	meerhoofdige leiding
eengezins-bedrijf	Eén persoon werkt	1: aantal neemt toe	2: aantal blijft klein
	Meerdere personen werken	3: nu dominant aantal neemt af	4: aantal neemt toe
Meergezins-bedrijf	Per gezin werkt één persoon	5: aantal neemt af	6: aantal neemt toe
	Per gezin werken meerdere personen	7: aantal neemt af	8: aantal neemt toe

Figuur 1.1 Gezinsbedrijven ingedeeld naar de factoren arbeid op bedrijf en rechtsvorm

Met behulp van figuur 1.1 kan een aantal van de aangeduide ontwikkelingen als volgt samengevat worden.

1. De veranderende arbeidsinbreng
Er zijn ontwikkelingen gaande ten aanzien van de inbreng van arbeid uit het gezin. Waar eerst de kinderen steeds minder ingezet werden op het bedrijf vermindert nu waarschijnlijk ook de arbeidsinbreng van de vrouw. Dat betekent een verandering van type 3 (éengezinsbedrijven met meerdere personen per gezin die op het bedrijf werken) naar type 1 (éengezinsbedrijven waar maar één gezinslid op het bedrijf werkt) en van type 7/8 (meergezinsbedrijven met meer dan één persoon per gezin werkzaam op het

1) De niet-persoonlijke ondernemingen worden buiten beschouwing gelaten. Het merendeel van deze bedrijven kan namelijk niet als gezinsbedrijf worden beschouwd. In sommige gevallen geldt dit echter wel, bijvoorbeeld wanneer een persoonlijke onderneming om fiscale redenen in een BV is omgezet (het bedrijfshoofd is dan directeur, zijn vrouw staat eveneens op de loonlijst, en de aandelen zijn volledig in handen van het gezin). Het aantal van deze bedrijven is echter gering.

bedrijf) naar type 5/6 (meer-gezinsbedrijven met één persoon per gezin werkzaam op het bedrijf).

2. *De verzakelijking in de relaties*
Er zijn veranderingen gaande op juridisch gebied die samengevat kunnen worden als "verzakelijking" van de relaties tussen ouders en meewerkende kinderen. In termen van figuur 1.1 betekent dit dat, indien de betreffende zoons (of dochters) ongetrouwd zijn en er dus nog sprake is van één gezin, er een overgang plaatsvindt van type 3 (meewerkende zoons in het bedrijf van hun vader) naar type 4 (vader-zoonmaatschappen). Indien de zoons getrouwd zijn en er sprake is van meergezinsbedrijven, dan betekent een dergelijke verzakelijking een overgang van type 5 naar type 6, of van type 7 naar type 8.

Naast de verzakelijking van de relaties tussen de generaties is er waarschijnlijk ook sprake van een verzakelijking van de relaties tussen de echtelieden. Dit zou een overgang inhouden van type 3 (meewerkende vrouw in het bedrijf van haar man), naar type 4 (man-vrouwmaatschap). Ook denkbaar is een overgang van type 7 naar type 8, of van type 3 naar type 4 (een samenwerkingsovereenkomst tussen vader, moeder en een al dan niet getrouwd kind). De twee laatstgenoemde veranderingen zullen vermoedelijk maar weinig voorkomen.

1.5 Onderzoeksvragen

Het doel van het onderzoek is, zoals reeds werd aangegeven, het verkrijgen van een antwoord op de vraag of de positie van de boerin binnen het agrarisch bedrijf veranderd is, en zoja, wat de achtergronden en gevolgen daarvan zijn.

Meer concreet geformuleerd wordt in deze studie onderzocht of

a. de arbeidsinbreng van de vrouw van de boer of tuinder veranderd (gedaald) is;
b. de relaties tussen de echtelieden op het agrarisch bedrijf verzakelijkt zijn.

Indien de juist geschetste ontwikkelingen zich inderdaad blijken te hebben voorgedaan, dan wordt getracht:
- die ontwikkelingen te verklaren;
- de gevolgen ervan te bepalen voor zowel de vrouw van de boer of tuinder als het agrarisch bedrijf.

1.6 Inhoud van het rapport

De indeling van het rapport is als volgt. De opzet en uitvoering van het onderzoek worden in hoofdstuk 2 besproken. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de veranderde inbreng van de vrouw in het bedrijf. De volgende vragen komen hierbij aan de orde:

Welke waarde heeft de inbreng van de boerin voor het gezinsbedrijf en in hoeverre is deze waarde veranderd? Hoe kunnen de eventuele veranderingen verklaard worden? In het volgende hoofdstuk wordt de verzakelijking van de relaties binnen het gezinsbedrijf besproken: onderzocht wordt of er sprake is van een toename in het aantal man-vrouwmaatschappen en het aantal huwelijken onder huwelijkse voorwaarden en zo ja, wat de achtergronden daarvan zijn. Hoofdstuk 5 gaat over de gevolgen van de (mogelijke) verzakelijking in de relaties en de veranderde arbeidsinbreng van boerinnen zowel voor de vrouw als voor het bedrijf. Wat betekent dit alles voor de keuzevrijheid van vrouwen ten aanzien van hun positie in het bedrijf, en wat zijn de gevolgen voor het bedrijf? Het rapport wordt afgesloten met een korte bespreking van een aantal belangrijke punten.

2. OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt besproken hoe het onderzoek is opgezet en uitgevoerd. In paragraaf 2.2 wordt ingegaan op de keuze van de methode, de onderzoekspopulatie en de steekproeven. De enquêtes komen in paragraaf 2.3 aan de orde. Tot slot worden enkele kenmerken van de ondervraagde jonge boerinnen en de bedrijven waarop zij voorkomen weergegeven (2.4).

2.2 Methode, onderzoekspopulatie en steekproeven

De onderzoeksvragen konden niet beantwoord worden met behulp van de op het LEI aanwezige databronnen, te weten het boekhoudnet en de landbouwtellingen. De benodigde gegevens zijn daarom verzameld met behulp van een landelijke enquête onder jonge boerinnen en tuindersvrouwen. "Jong" is daarbij gedefinieerd als "niet ouder dan 44 jaar in mei 1988". Deze grens is gelegd omdat wanneer de boerin ouder is er vaak al een opvolger op het bedrijf is, waardoor zij in een geheel andere situatie verkeert. Een lagere leeftijdsgrens kwam ook niet in aanmerking. Verwacht mocht immers worden dat juist de boerinnen van 35 tot 45 jaar hun positie in de verschillende gezinsfasen goed konden overzien.

Het bepalen van de groep te enquêteren jonge boerinnen leverde problemen op. Op grond van de informatie in de jaarlijkse landbouwtelling kon namelijk niet exact vastgesteld worden op welke bedrijven een jonge boerin aanwezig was. Daarom werd gekozen voor een enquête in twee fasen. Fase één betrof een telefonische ondervraging en had als doel te achterhalen of er een jonge boerin op het bedrijf was die mee wilde doen aan het onderzoek. In fase twee werden de boerinnen die bereid waren gevonden mee te werken mondeling geïnterviewd.

Ten behoeve van de telefonische enquête zijn twee steekproeven getrokken uit de landbouwtelling van 1988 van in totaal 646 bedrijven: één van 443 bedrijven uit de categorie persoonlijke ondernemingen met éénhoofdige leiding en een bedrijfshoofd jonger dan 47 jaar 1), en één van 203 bedrijven uit de categorie persoonlijke ondernemingen met een meerhoofdige leiding. Voor deze "gesplitste" opzet is gekozen om uiteindelijk een representatieve verdeling te krijgen van de te enquêteren bedrijven over de categorieën één- en meerhoofdige leiding, een opzet die achteraf bezien als geslaagd mag worden beschouwd (zie bijlage 1). Omdat het

---

1) Zie hoofdstuk 1 voor de reden van de beperking tot persoonlijke ondernemingen.

de bedoeling was de uiteindelijke onderzoeksresultaten te vergelijken met die van Loeffen (1984), zijn beide steekproeven getrokken uit de groep bedrijven van 80 sbe en groter 1).

2.3 Enquêtes

Met alle 646 voor de telefonische enquête geselecteerde bedrijven is contact gezocht. In 18 gevallen is dit niet gelukt. Op nog eens 125 bedrijven was geen jonge boerin aanwezig. Redenen daarvoor waren vooral het ongetrouwd zijn van de (jonge) boer en het ontbreken van een jong bedrijfshoofd. Het ging dan bijvoorbeeld om een maatschap tussen twee oudere broers. Op de resterende 503 bedrijven was wèl een jonge boerin aanwezig.

Uiteindelijk bleken 308 vrouwen bereid aan het onderzoek mee te werken. Dat is een respons van 61 procent. De redenen die door de weigeraars werden aangegeven, staan vermeld in tabel 2.1. De indruk bestaat dat veel jonge boerinnen zo druk bezet zijn, dat ze in hun schaarse "eigen" uren geen tijd vrij willen of kunnen maken om mee te doen aan een enquête. Het onderscheid tussen de redenen geen zin en geen tijd is dan ook niet zo groot. Ook heeft vermoedelijk het seizoen van enquêteren (augustus tot oktober, vaak een drukke tijd) invloed gehad op de non-respons.

Tabel 2.1 Redenen voor weigering van jonge boerinnen om mee te werken aan het onderzoek, gesplitst naar bedrijven met één- en meerhoofdige leiding (in procenten)

Reden	Leiding			
	eenh.	meerh.	alle bedrijven	N
Geen zin; geen interesse	35	44	37	72
Enquête-moe	12	7	11	21
Geen tijd	22	14	20	39
Ziet nut niet van deze enquête	9	12	9	18
Overig (o.m. ziekte, bevalling)	23	23	23	45
Totaal	100	100	100	195

Op grond van de meitellingsvariabelen provincie, bedrijfstype en bedrijfsgrootte is nagegaan of er verschillen bestaan tussen de groep boerinnen die mee wilde werken aan het onderzoek (de

1) Loeffen heeft een grens van 70 sbe gebruikt; deze is voor het onderhavige onderzoek aan de schaalvergroting aangepast.

respondenten) en de groep die dat *niet* wilde (de non-respondenten). Wat betreft de eerste twee kenmerken waren de verschillen niet significant (bijlage 2). Geordend naar bedrijfsgrootte (gemeten in sbe) bleek de non-respons op de kleinere bedrijven groter te zijn. Dit is een bekend verschijnsel bij enquêtes onder boeren. Bij de interpretatie van de resultaten zal met de ondervertegenwoordiging van kleine bedrijven zonodig rekening gehouden worden.

De 308 jonge boerinnen en tuindersvrouwen die bereid waren aan het onderzoek mee te werken, zijn mondeling geïnterviewd aan de hand van een gestructureerde vragenlijst (bijlage 3). Tien enquêtrices zijn daartoe op pad geweest door het hele land. De indrukken uit de vraaggesprekken zijn zeer positief. De boerinnen namen de tijd voor een gesprek, en gaven uitgebreid antwoord op de meest uiteenlopende vragen. Het viel de enquêtrices op dat ondanks het gestructureerde karakter van de vragenlijst de gesprekken vaak zeer indringend waren. Over de juridische en fiscale zaken was het wel eens moeilijk om de juiste informatie te verkrijgen. Soms riepen de respondenten aan het eind van het gesprek hun echtgenoot erbij, om er zeker van te zijn dat de goede informatie gegeven was.

2.4 Kenmerken van de jonge boerinnen en hun bedrijven

Alvorens dieper in te gaan op de resultaten van de mondelinge enquête, wordt nu eerst een aantal kenmerken van de ondervraagde jonge boerinnen en hun bedrijven gepresenteerd. Waar dat mogelijk én zinvol is, wordt vergeleken met het onderzoek van Loeffen uit 1982 (Loeffen 1984). Omdat Loeffen ook oudere boerinnen heeft ondervraagd, wordt slechts met een deel van haar gegevens gewerkt, namelijk het deel dat betrekking heeft op boerinnen jonger dan 46 jaar. Dit bestand bestaat uit 259 vrouwen. Nagegaan is allereerst hoe de leeftijdsverdeling van de boerinnen er uit ziet op bedrijven met één- en meerhoofdige leiding (tabel 2.2).

De echtgenotes van jonge bedrijfshoofden op bedrijven met een meerhoofdige leiding zijn gemiddeld beduidend jonger dan die op bedrijven met één bedrijfshoofd. Van de boerinnen op bedrijven met meerhoofdige leiding is in het laatste peiljaar ruim 40 procent jonger dan 30 jaar, terwijl dit percentage op ondernemingen met slechts één bedrijfshoofd minder dan half zo groot is.

Tabel 2.2 wekt de indruk, dat de groep in 1989 geënquêteerde boerinnen jonger is dan de (deel)groep uit 1982. Met name de leeftijdsklasse tot 30 jaar is in het onderzoek uit het laatstgenoemde jaar ondervertegenwoordigd. Toch is het verschil in gemiddelde leeftijd niet zo groot. De boerinnen die in 1989 onderzocht werden, blijken gemiddeld 35,5 jaar te zijn. Dat is 1,3 jaar jonger dan de vergelijkbare groep agrarische vrouwen in het onderzoek van Loeffen.

Een belangrijke verandering tussen 1982 en 1989 is de toename van het aandeel bedrijven met een meerhoofdige leiding. Ook in

Tabel 2.2 Leeftijdsverdeling jonge boerinnen op bedrijven met één- en meerhoofdige leiding in 1982 en 1989 (in %)

Leeftijd	1982*			1989		
	leiding **			leiding**		
	eenh.	meerh.	alle bedrijven	eenh.	meerh.	alle bedrijven
<25	2	7	2	3	7	4
25-30	9	21	11	14	34	20
30-35	18	29	19	19	22	20
35-40	32	18	30	26	15	23
>=40	39	25	38	38	22	33
Alle leeft.	100	100	100	100	100	100
N	229	30	259	226	82	308

*)De gegevens met betrekking tot 1982 zijn ontleend aan het onderzoek van Loeffen (1984); **) De verdeling naar een- en meerhoofdige leiding is in 1982 gemaakt op grond van de enquête-gegevens, in 1989 op basis van informatie in de meitelling van 1988.

1982 waren de boerinnen op bedrijven met een dergelijke leiding jonger dan hun lotgenoten op bedrijven met eenhoofdige leiding. Dat de in 1989 geënquêteerde boerinnen gemiddeld jonger zijn, heeft dus deels te maken met juist genoemde toename.

De overgrote meerderheid van de respondenten is gehuwd (ruim 96%), gemiddeld op 22-jarige leeftijd. In het onderzoek van 1982 was de gemiddelde leeftijd waarop men trouwde 23 jaar. Vergeleken met landelijke cijfers is de huwelijksleeftijd van boerinnen laag. In de periode 1982-1988 steeg in Nederland de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk van 23,4 naar 25 jaar (CBS, 1990 A). Vermoedelijk is de lagere huwelijksleeftijd van boerinnen vooral te verklaren uit het geringe aantal samenwonenden.

De opleiding van boerinnen en tuindersvrouwen is, vergeleken met 1982, duidelijk hoger geworden (tabel 2.3). Had in het laatstgenoemde jaar nog slechts 19 procent van de jonge boerinnen een middelbare of hogere opleiding, in 1989 gold dit voor ruim 40 procent.

Wanneer de bedrijven met jonge boerinnen ingedeeld worden naar gelang het aantal gezinnen dat er werkt, dan blijkt in 1989 ongeveer één op de drie ondernemingen een "meergezinsbedrijf" te zijn. Op meer dan drie kwart van deze bedrijven werkt meer dan één persoon per gezin. Op de éengezinsbedrijven geldt dit zelfs in vier van de vijf gevallen. De extra inbreng vanuit het gezin komt, mede samenhangend met de gezinsfase, vrijwel altijd van de vrouw.

Tabel 2.3 Opleidingsniveau jonge boerinnen in 1982 en 1989 (in %)

Hoogst voltooide opleiding	1982*	1989
Lager (Basisschool)	9	3
Uitgebreid lager (LBO,MAVO	71	55
Middelbaar (HAVO,VWO,MBO)	17	31
Hoger (HBO, Universiteit)	2	11
Alle boerinnen	100	100
N	259	308

* De gegevens met betrekking tot 1982 zijn ontleend aan het onderzoek van Loeffen (1984).

Verwacht werd een afname van het aantal meergezinsbedrijven waarop meer dan één persoon per gezin werkt, met daar tegenover een toename van het aantal meergezinsbedrijven waarop slechts één persoon per gezin werkt. Helaas kan niet vastgesteld worden of dit inderdaad het geval is, omdat op dit punt vergelijking met het onderzoek uit 1982 niet mogelijk is. Opvallend is echter dat het aantal meergezinsbedrijven waarop slechts één persoon per gezin arbeid op het bedrijf verricht, gering is. Ten aanzien van de éengezinsbedrijven kan hetzelfde opgemerkt worden.

Alle bedrijven met jonge boerinnen zijn, door de wijze van steekproeftrekking, groter dan 79 sbe. De verdeling naar type en omvang is weergegeven in tabel 2.4.

Tabel 2.4 Bedrijven met jonge boerinnen naar type en omvang, 1989 (in %)

Type	Omvang (in sbe)					
	80-160	160-240	240-320	>320	totaal	N
Melkveehouderij	20	37	27	17	100	123
Intensieve veeh.	42	21	19	19	100	43
Gemengd	24	32	12	32	100	34
Akkerbouw	23	34	23	20	100	35
Glastuinbouw	15	11	17	57	100	46
Overig tuinbouw	33	22	26	19	100	27
Alle bedrijven	24	29	22	25	100	308

Zoals verwacht mocht worden, zijn de meergezinsbedrijven over het algemeen grote bedrijven. Dit geldt vooral voor de ondernemingen waarop de gezinnen van twee broers actief zijn.

Bijna 90 procent van de onderzochte bedrijven is aan huis gelegen. Wat betreft dit punt zijn er duidelijke verschillen tussen de één- en meergezinsbedrijven. Bedrijven van de laatste soort liggen maar in 72 procent van de gevallen aan huis. Voor de éengezinsbedrijven is dit percentage ruim 93. Wel is maar één van de 308 onderzochte bedrijven meer dan 5 kilometer van het woonhuis verwijderd.

3. VERANDERDE INBRENG VAN BOERINNEN

3.1 Inleiding

Op basis van de literatuur werd de verwachting uitgesproken, dat de inbreng van boerinnen in het bedrijf en het gezin aan het veranderen is. In dit hoofdstuk wordt deze mogelijke verandering nader bestudeerd. In de eerstvolgende paragraaf wordt besproken wat de bijdrage van jonge vrouwen aan het vermogen en de benodigde arbeid op de agrarische bedrijven is. Daarna komen de verschillende gezinsfasen en fasen in de ontwikkeling van het bedrijf aan bod (3.3). Of de mogelijke veranderingen ook betekenen dat de boerin meer of minder onderneemster is geworden wordt in paragraaf 3.4 onderzocht. Tot slot van dit hoofdstuk worden de belangrijkste conclusies samengevat.

3.2 Inbreng van arbeid en vermogen

3.2.1 Betaalde arbeid buitenshuis

Uit het verzamelde materiaal komt naar voren dat in 1989 meer jonge boerinnen in een betaalde baan buitenshuis werkten dan zeven jaar daarvóór. Het percentage buitenshuis arbeidende vrouwen is gestegen van zes tot achttien procent (tabel 3.1).

Tabel 3.1 Percentage jonge boerinnen met een betaalde baan buitenshuis, 1982 en 1989

Betaalde baan buitenshuis	1982	1989
Geen baan buitenshuis	94	82
Part-time 1-20 uur	3	8
Part-time 20-38 uur	1	8
Full-time	2	3
Totaal	100	100
N	259	308

Vooral het percentage part-time werkende boerinnen is toegenomen. Nog steeds werkt echter slechts 11 procent van de boerinnen 20 uur of meer per week buitenshuis. Voor alle gehuwde vrou-

wen jonger dan 45 jaar (dus inclusief de vrouwen buiten de landbouw) bedraagt dit percentage ongeveer 30 (CBS, 1990 B) 1).

Veel vrouwen blijven na het huwelijk met een boer of tuinder wel buitenshuis werken, maar verminderen het aantal uren. Dit gebeurt soms direct na het huwelijk maar ook wel pas na verloop van tijd.

Er zijn diverse oorzaken aan te wijzen waarom er nu meer jonge boerinnen buitenshuis werken dan in 1982. Allereerst speelt een rol dat er minder vaak dan voorheen gestopt wordt met buitenshuis werken bij aanvang van het huwelijk. Voor een derde van de boerinnen is echter het huwelijk nog steeds de aanleiding geweest te stoppen met het werk buitenshuis. Voor eveneens een derde is de geboorte van het eerste kind de aanleiding. Vooral de oudere boerinnen zijn gestopt na het huwelijk, de jongere boerinnen vaker na de geboorte van het eerste kind. Ook de achterliggende redenen om te stoppen zijn wat verschoven. Was het voor de oudere boerinnen meestal een uitgemaakte zaak dat ze stopten bij de aanvang van het huwelijk of omdat ze nodig waren op het bedrijf, door de jongere boerinnen wordt vaak genoemd dat het onmogelijk is een baan buitenshuis te combineren met werk op het bedrijf en in het huishouden. Sommigen zouden wel willen doorwerken, maar leggen zich bij de situatie neer, omdat het anders voor hen te zwaar wordt.

Dat de opvattingen met betrekking tot het buitenshuis werken van boerinnen zijn veranderd, blijkt uit het volgende overzicht (tabel 3.2).

Tabel 3.2 Rolopvattingen van jonge boerinnen in 1982 en 1989

Uitspraak	Percentage boerinnen dat met de uitspraak eens is	
	1982	1989
Vrouw is verantwoordelijk voor het huishouden, ook met een baan buitenshuis	70	33
Een vrouw met kleine kinderen behoort geen baan buitenshuis te hebben	78	50
Voor een vrouw behoort het gezin op de eerste plaats te komen	92	77

1) Overigens kan hier van enige vertekening sprake zijn, omdat mogelijk een relatief groot aantal boerinnen met een omvangrijke baan buitenshuis geweigerd heeft mee te doen aan het onderzoek.

Ten aanzien van de mening over de verantwoordelijkheid voor het huishouden zijn de veranderingen het grootst. In het merendeel van de agrarische gezinnen doet de man echter niets in het huishouden en is de vrouw feitelijk nog steeds daarvoor verantwoordelijk, ook al werkt ze buitenshuis of op het bedrijf. Dit gegeven maakt de combinatie van werken buitenshuis, op het bedrijf en in het huishouden zwaar, en kan verklaren waarom ook boerinnen zonder kinderen zelden een omvangrijke baan buitenshuis hebben.

Naast de mening over de verantwoordelijkheid voor het huishouden, is ook de opvatting over de combinatie van een baan buitenshuis en kleine kinderen flink veranderd. Afgezien van de vrouwen met kleine kinderen die werken, staat ook een groter deel van de vrouwen die niet werken positief tegenover de genoemde combinatie. Het combineren van een baan buitenshuis met kleine kinderen wordt door de minder afwijzende omgeving gemakkelijker.

De achtergrond van de toename van het percentage buitenshuis werkende boerinnen moet, zoals gezegd, voor een deel in de veranderende rolopvattingen ten aanzien van werken buitenshuis gezocht worden. Maar er is ook een demografische reden. De gemiddelde leeftijd waarop de boerinnen uit het onderzoek van 1989 het eerste kind kregen is 25,1 jaar. In 1982 bedroeg dit cijfer 24,6. Zoals in hoofdstuk 2 werd geconstateerd is de gemiddelde huwelijksleeftijd gedaald. Dit alles heeft tot gevolg dat de periode dat boerinnen getrouwd zijn maar nog geen kinderen hebben langer is geworden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het percentage gehuwde vrouwen zonder kinderen is gestegen (van 9 procent in 1982 tot 12 procent in 1989). Omdat vooral in de gezinsfase zonder kinderen buitenshuis gewerkt wordt, is door de juist genoemde verandering de arbeidsparticipatie van vrouwen vergroot.

De beroepen waarin gewerkt is of wordt zijn vaak verzorgend of huishoudelijk van aard: 27 procent van de jonge boerinnen heeft in een verzorgend beroep gewerkt, zoals verpleegster of bejaardenverzorgster, of werkt daar nog, en 13 procent werkt(e) als hulp in de huishouding. Vijftien procent van de boerinnen is of was actief in een administratief beroep, en 11 procent in de detailhandel, horeca, of als kapster, en dergelijke. Onder de boerinnen jonger dan 30 jaar komt werken als hulp in de huishouding nog maar zelden voor. Voor het overige zijn er geen grote verschillen tussen oudere en jongere echtgenotes.

Het netto-inkomen, dat met het werk buitenshuis verdiend wordt, is voor meer dan de helft van de boerinnen (56%) lager dan *f* 1000 per maand. Iets meer dan een derde verdient tussen de *f* 1000 en *f* 2000, en ruim 5% verdient meer dan *f* 2000.

Het merendeel van de 56 geënquêteerde boerinnen die buitenshuis werken schat het eigen inkomen op minder dan een kwart van het gezinsinkomen. Ongeveer een kwart van de boerinnen schat het inkomen uit betaald werk buitenshuis op één kwart tot drie kwart van het gezinsinkomen. Eén boerin geeft aan dat zij het hele gezinsinkomen verdient omdat het bedrijf (nog) geen inkomen oplevert.

Geconcludeerd mag worden, dat het inkomen buitenshuis in het algemeen geen groot deel van het gezinsinkomen vormt. Enerzijds is dit het gevolg van de relatief laag betaalde beroepen die door boerinnen uitgeoefend worden, anderzijds ook van het part-time werken. Ook buiten de landbouw is het inkomen van gehuwde vrouwen in het algemeen laag. In de bedrijfsfase waarin het bedrijf nog weinig oplevert, omdat er veel geïnvesteerd wordt, kan het inkomen van de vrouw echter een belangrijke bijdrage vormen voor het gezinsinkomen. Toch wordt door bijna 70 procent van de vrouwen die buitenshuis werken als belangrijkste reden daarvoor naar voren gebracht het plezier en de afwisseling die dergelijk werk biedt. Slechts tien procent noemt financiële noodzaak de belangrijkste drijfveer. Opvallend in dit verband is ook, dat van de boerinnen die niet buitenshuis werken bijna dertig procent graag betaald werk buiten het bedrijf zou willen verrichten indien zulks mogelijk zou zijn.

3.2.2 Arbeid *in* en *voor* het bedrijf

Bijna alle vrouwen (98%) werken op één of andere wijze *in* of *voor* het bedrijf, ongeacht de vraag of ze nu wel of geen kinderen hebben of al dan niet buitenshuis werken. Ongeveer 85 procent van de jonge boerinnen doet werkzaamheden op het land, in de stal, schuur of kas (werk *in* het bedrijf). Ruim 95 procent verricht werk *voor* het bedrijf. Met werk *voor* het bedrijf worden werkzaamheden bedoeld als boekhouding, administratie en telefoon aannemen, die voor het merendeel in huis verricht worden.

Op bedrijven met meerhoofdige leiding werken de jonge echtgenotes duidelijk minder vaak *in* het bedrijf dan op bedrijven met één bedrijfshoofd (tabel 3.3). De jongere leeftijd van boerinnen op bedrijven met meerhoofdige leiding is hierop van invloed, ze hebben vaker een betaalde baan buitenshuis. Vermoedelijk werken ook minder vrouwen mee omdat er weinig arbeid voor hen op het bedrijf is.

Uit tabel 3.3 kan een daling van het percentage *in* het bedrijf meewerkende vrouwen afgelezen worden. Voor een deel is deze daling het gevolg van het grotere aantal bedrijven met meerhoofdige leiding in 1989. Echter ook wanneer hiermee rekening gehouden wordt, blijkt dat in het laatste peiljaar een kleiner percentage boerinnen arbeid *in* het bedrijf verricht dan in 1982.

Wat betreft de aard van het werk *in* het bedrijf mag op grond van de literatuur een verandering van vaste naar inspringtaken verwacht worden. Aan de boerinnen is daarom de vraag voorgelegd of zij het hele jaar door in het bedrijf werken, alleen in drukke perioden, of slechts af en toe inspringen. In tabel 3.4 zijn de antwoorden vergeleken met de antwoorden op deze vraag uit 1982.

In het algemeen is er inderdaad een verschuiving te constateren van het hele jaar door meewerken naar af en toe inspringen. Deze verschuiving heeft vooral plaatsgevonden in de melkveehoude-

Tabel 3.3 Percentage in het bedrijf meewerkende jonge boerinnen, 1982 en 1989

Meewerken in het bedrijf	1982	1989		
	alle bedr.	alle bedr.	eenh. leiding *	meerh. leiding *
Ja	93	85	91	70
Nee	8	15	9	30
Totaal	100	100	100	100
N	259	308	222	86

*) De indeling in één- en meerhoofdig is gebaseerd op de situatie tijdens de enquête, dus herfst 1989.

rij en in de glastuinbouw. In de akkerbouw en de overige tuinbouw is echter juist het percentage vrouwen dat het hele jaar door meewerkt gestegen. Deze stijging ging ten koste van de categorie vrouwen die alleen meewerkt in drukke perioden.

Tabel 3.4 Aard van het werk in het bedrijf van jonge boerinnen naar bedrijfstype, 1982 en 1989 (in procenten van het aantal vrouwen dat meewerkt in het bedrijf)

Aard werk in bedrijven	Melkveehouderij		Andere veeh.*		Glastuinb.		Akkerbouw/ ov. tuinb.		Alle typen	
	'82	'89	'82	'89	'82	'89	'82	'89	'82	'89
Hele jaar	87	67	74	61	65	42	37	57	73	60
Drukke perioden	6	8	8	7	23	29	47	18	15	13
Inspringen	8	25	18	31	12	29	16	25	12	27
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N	117	104	53	67	30	38	40	51	240	260

*) Intensieve en overige veehouderij, alsmede gecombineerde bedrijven.

Wanneer onderscheid gemaakt wordt naar de taken die door jonge boerinnen worden uitgevoerd, dan ligt de nadruk nog steeds op het werk in en dichtbij huis (tabel 3.5). Er is hierbij nauwelijks verschil tussen het huishoudelijk werk in de schuur of stal (schoonmaken, e.d.) en het agrarisch werk (voeren vee, sorteren, e.d.). Machinaal werk, uitgevoerd door vrouwen, komt nog steeds

weinig voor en ambachtelijk werk, zoals kaas maken, is tegenwoordig uitzondering.

Tabel 3.5 Werkzaamheden van de boerinnen naar aard van de taak, in percentages van het aantal boerinnen op bedrijven waar die taak van toepassing is, 1989

Taak	Percentage boerinnen dat taak vaak of altijd uitvoert	N
a. Arbeid in bedrijf		
- Agrarisch werk in de schuur of stal (voeren, sorteren, e.d.)	58	256
- Huishoudelijk werk in de schuur of stal (schoonmaken e.d.)	58	257
- Handwerk op het land of in de kas (vee van de wei halen, plukken e.d.)	52	228
- Machinaal werk op het land of in de kas (trekker rijden, spuiten, e.d.)	13	239
- Melken	27	133
b. Arbeid voor bedrijf		
- Toezicht houden op personeel	26	124
- Administratie	49	293
- Boekhouding	56	293

Als er vergeleken wordt tussen 1982 en 1989, wat ten aanzien van de taken slechts beperkt mogelijk is, valt op dat het percentage boerinnen dat melkt sterk afgenomen is. Op de bedrijven waar dat van toepassing is, molk in 1982 acht procent van de jonge boerinnen soms en vijftig procent vaak of altijd. In 1989 bedroegen deze percentages respectievelijk 17 en 27. Er zijn verschillende verklaringen voor deze verandering. Ten eerste kan door de inkrimping ten gevolge van de superheffing tegenwoordig het melken makkelijker door één persoon worden gedaan. Ook wordt het bedrijf vaker technisch zodanig uitgerust dat het melken door één persoon verricht kan worden. Daarnaast wordt door de toename van het aantal vader-zoon maatschappen misschien vaker het melken door vader én zoon gedaan, zonder dat de vrouw hierbij helpt. Een aanwijzing hiervoor is dat jonge boerinnen op eenmansbedrijven vaker melken dan op bedrijven met een samenwerkingsovereenkomst tussen vader en zoon. Een probleem bij de interpretatie van dit gegeven is echter, dat niet na te gaan is of het aangaan van een maatschap ook een verandering in de arbeidsinbreng van vader en zoon inhoudt of dat het alleen om een juridische verandering gaat.

De administratie en de boekhouding worden, evenals in 1982, door ongeveer de helft van de boerinnen vaak of altijd gedaan. Hier is dus geen afname merkbaar. Zoals ook bij andere werkzaamheden is te zien, worden deze taken het minst op de bedrijven met meerhoofdige leiding door de vrouw gedaan. Zo doet 52 procent van de vrouwen op bedrijven met meerhoofdige leiding nooit de boekhouding tegen 32 procent van de vrouwen op een eenmanszaak. Het zijn echter niet alleen de jonge boerinnen die relatief weinig de boekhouding op bedrijven met meerhoofdige leiding doen, ook hun echtgenoot wordt daar vaak buiten gehouden. Soms verricht de schoonmoeder deze taak, soms de andere maat. Dat de boekhouding en administratie belangrijk zijn voor de betrokkenheid bij het bedrijf, wordt geïllustreerd door de opmerking van een vrouw op een bedrijf met een vader-zoonmaatschap, dat haar man het zo erg vindt dat alle post voor het bedrijf naar het huis van zijn ouders gaat.

In de omvang van de arbeidsinbreng zijn duidelijke verschillen te constateren tussen 1982 en 1989. Gemiddeld werd in 1989 door jonge boerinnen minder *in* het bedrijf gewerkt en meer er *voor* (tabel 3.6) 1).

Tabel 3.6 Gemiddeld aantal uren per week dat jonge boerinnen in en voor het bedrijf werken, 1982 en 1989 *

Werken	1982	1989
In bedrijf	22 uur	16 uur
Voor bedrijf	4 uur	6 uur
Totaal	26 uur	22 uur

*) Gemiddelden berekenend inclusief degenen die niet meewerken *in* of *voor* het bedrijf.

Uit bovenstaande informatie blijkt, dat jonge boerinnen in totaal 4 uur per week minder zijn gaan meewerken. Een deel van deze afname kan veroorzaakt zijn door de stijging van het percen-

1) De mediaan van meewerken *in* en *voor* het bedrijf in 1989 is respectievelijk 14 uur en 5 uur. De vergelijkbare cijfers in 1982 zijn respectievelijk 21 uur en 3 uur. De mediaan is bij deze scheve verdeling eigenlijk een betere maat dan het rekenkundig gemiddelde, omdat hij minder gevoelig is voor uitschieters. Omdat voor veel lezers het rekenkundig gemiddelde een gemakkelijker te interpreteren maat is, is toch voor dit gemiddelde gekozen.

tage buitenshuis werkende boerinnen. Gekeken is daarom naar het gemiddeld aantal uren meewerken van boerinnen die geen betaalde arbeid buitenshuis verrichten. In 1982 werd er door deze boerinnen ruim 26 uur per week op het bedrijf gewerkt, in 1989 ruim 24 uur. De verschillen tussen 1982 en 1989 zijn dus kleiner voor de groep niet-buitenshuis werkende boerinnen dan voor de totale groep 1). Geconcludeerd kan derhalve worden dat het meer buitenshuis werken gezorgd heeft voor een daling van het aantal uren meewerken op het bedrijf. Echter ook wanneer met de toename van het buitenshuis werken rekening gehouden wordt, blijven er verschillen tussen 1982 en 1989.

Het lagere aantal uren meewerken kan voor een deel ook het gevolg zijn van een verminderde vraag naar arbeid. In tabel 3.7 is zichtbaar dat vooral in de melkveehouderij en de glastuinbouw het aantal door vrouwen *in* het bedrijf gewerkte uren is afgenomen. In de melkveehouderij is dit onder andere te verklaren door een vermindering van de vraag naar arbeid vanwege de produktiebeperking. Voor beide sectoren geldt, dat het financieel gezien de afgelopen jaren vrij goed is gegaan. Daardoor waren er middelen beschikbaar voor technologische verbeteringen en het inschakelen van vreemd personeel (glastuinbouw), met als gevolg dat het nu minder noodzakelijk is dat de vrouw meewerkt. Zowel in de melkveehouderij als in de glastuinbouw komen bovendien veel vaderzoon maatschappen en maatschappen tussen broers voor. Juist de behoefte aan gezinsarbeid zal op deze grotere bedrijven voor het merendeel door de bedrijfshoofden kunnen worden vervuld.

De bedrijven van de typen veehouderij zonder melkvee en akkerbouw/overige tuinbouw laten een toename zien van de arbeidsparticipatie van de vrouw. Deze toename wordt vooral veroorzaakt door groei van het aantal *voor* het bedrijf gewerkte uren. Op de bedrijven van het eerstgenoemde type is deze groei een gevolg van de toegenomen registratietaken (bijvoorbeeld de mestboekhouding). In de akker- en tuinbouw is het aantal uren arbeid voor het bedrijf vooral gestegen door meer verkoop aan huis van bijvoorbeeld aardappelen, asperges, champignons en fruit.

Het gevolg van de genoemde veranderingen is dat de verschillen in uren meewerken *in* het bedrijf tussen de bedrijfstypen in 1989 nagenoeg verdwenen zijn. Op alle bedrijfstypen wordt in dat jaar gemiddeld ongeveer 16 uur per week *in* het bedrijf gewerkt. Waar er nog verschillen in meewerken zijn, is dat vooral in werk *voor* het bedrijf.

De benodigde kennis voor het werk *in* het bedrijf kan de boerin onder andere in haar ouderlijk huis hebben vergaard, bijvoorbeeld door het meehelpen op het bedrijf van haar ouders of het beluisteren van gesprekken aan tafel. In 1982 was 65 procent van de jonge boerinnen en tuindersvrouwen van agrarische afkomst. In

---

1) Dit geldt alleen ten aanzien van het werk *in* het bedrijf. Het verschil in uren werk voor het bedrijf is zelfs iets groter voor de groep niet-buitenshuis werkende boerinnen.

Tabel 3.7 Gemiddeld aantal uren per week dat jonge boerinnen meewerken in en voor het bedrijf naar bedrijfstype, 1982 en 1989

Werk	Melkvee-houderij		Andere veeh.*		Glas-tuinb.		Akkerbouw/ ov. tuinb.		Alle typen	
	'82	'89	'82	'89	'82	'89	'82	'89	'82	'89
In bedrijf	25	15	19	17	27	16	14	16	22	16
Voor bedrijf	3	6	4	8	4	5	5	8	4	6
In en voor bedrijf	28	21	22	24	31	21	19	24	26	22
N	121	123	59	77	31	46	47	62	258	308

*) Intensieve en overige veehouderij, alsmede gecombineerde bedrijven.

1989 is dit percentage verminderd, maar nog steeds is meer dan de helft (55%) van de boerinnen en tuindersvrouwen zelf dochter van een boer of tuinder. Verder heeft 4 procent een vader met een agrarisch verwant beroep en is 9 procent van de vaders (niet-agrarisch) zelfstandige. Deze percentages illustreren dat de agrariërs nog steeds in belangrijke mate een "gesloten" gemeenschap vormen, met voor de Nederlandse samenleving een hoge mate van endogamie.

Een tweede mogelijke bron van kennis voor werk *in* het bedrijf zijn cursussen. Ruim de helft van de boerinnen heeft een beroeps- of bedrijfsgerichte cursus gevolgd. Het aantal vrouwen dat een op de agrarische praktijk gerichte cursus heeft gevolgd (bijvoorbeeld over kalveropfok of teelttechniek) is echter maar beperkt: nog geen twintig procent van het totaal.

Specifieke agrarische kennis kan ook afkomstig zijn van een agrarische opleiding. Het blijkt echter dat maar zeer weinig vrouwen die getrouwd zijn met een boer of tuinder een agrarische opleiding hebben (3%). Aangezien hun echtgenoten wel vaak een agrarische opleiding hebben (85%), is er een duidelijk verschil in opleidingskeuze, zelfs wanneer alleen naar boerendochters en boerenzoons gekeken wordt. Dit is niet zo vreemd, omdat boerendochters weinig kans hebben om het ouderlijk bedrijf over te nemen en bij de schoolkeuze niet voorspeld kan worden of ze later met een boer zullen trouwen.

Geconcludeerd kan worden dat de beroepen waarvoor boerinnen zijn opgeleid en de cursussen die zij hebben gevolgd niet zo zeer agrarische kennis bieden, als wel inzichten en ervaringen die van nut zijn voor de arbeid *voor* het bedrijf. Zo zijn administratieve opleidingen c.q. cursussen nuttig voor de boekhouding en de administratie en hebben boerinnen soms in hun werk ervaring opgedaan

met computers of met de verkoop. De verzorgende opleidingen sluiten aan bij het werk dat zij als moeder en huisvrouw verrichten. Het gegeven dat voor de arbeid *in* het bedrijf steeds meer specialistische kennis nodig is terwijl boerinnen juist meer administratieve en verzorgende kennis en ervaring bezitten, kan misschien voor een deel verklaren waarom juist de arbeid *voor* het bedrijf is toegenomen en de arbeid *in* het bedrijf is verminderd.

Zoals eerder werd geconstateerd, werken bijna alle boerinnen op een of andere wijze *in* of *voor* het bedrijf. De helft doet dit sinds het huwelijk, ruim 15 procent sinds de start of overname van het bedrijf en acht procent sinds men bij het bedrijf is komen wonen. Ruim een kwart noemt een ander of geen tijdstip.

In 60 procent van de gevallen vonden beide echtelieden het vanzelfsprekend dat de vrouw op het bedrijf zou gaan meewerken, in de andere gevallen meestal niet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat 40 procent van de boerinnen zegt het oneens te zijn met de uitspraak dat een vrouw die met een boer of tuinder trouwt, bereid moet zijn mee te werken op het bedrijf. Wat wel enigszins verbazing wekt is het feit dat in de praktijk dan toch vrijwel alle boerinnen arbeid *in* of *voor* het bedrijf verrichten. Dit kan alleen maar verklaard worden door aan te nemen dat nogal wat boerinnen *genoodzaakt* zijn op het bedrijf mee te werken. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. Tien procent van de boerinnen werkt vooral op het bedrijf uit *financiële* noodzaak en ruim 30 procent omdat hun "extra handen" onmisbaar zijn. Maar iets meer dan een kwart van de boerinnen noemt als belangrijkste reden voor het meewerken zaken als plezier en afwisseling.

Nog geen 17 procent van de vrouwen die arbeid *in* of *voor* het bedrijf verrichten heeft bij het begin van hun huwelijk of de start van het bedrijf met hun man over een verdeling van de taken gesproken. Over het aantal te werken uren, ook in relatie tot de gezinsfase, is nog minder gepraat. Dit is opmerkelijk, omdat veel vrouwen aangeven dat wijzigingen in de gezinsfase ook van invloed op het werk zijn geweest. Bovendien blijkt een dergelijk verband ook uit de voorhanden zijnde cijfers, vooral ten aanzien van werk *in* het bedrijf. Dergelijk werk wordt het minst gedaan door vrouwen waarvan het jongste kind jonger dan 4 jaar is. Zij besteden er gemiddeld 13 uur per week aan. De vrouwen zonder kind of met een jongste kind tussen de 4 en 12 jaar werken gemiddeld ruim 17 uur per week in het bedrijf. Voor de vrouwen met een jongste kind van 12 jaar of ouder bedraagt dit cijfer 19 uur 1).

3.2.3 Huishoudelijke arbeid

Samenwoning van meerdere generaties komt weinig voor. De schoonouders wonen, ook bij de bedrijven met meerhoofdige lei-

---

1) De vermelde gemiddelden zijn berekend exclusief de vrouwen die noch *in* noch *voor* het bedrijf werken (n=300).

ding, meestal niet meer in hetzelfde huis of in een huis op het erf of in dezelfde straat. Het merendeel woont in een ander deel van hetzelfde dorp, maar binnen een straal van 5 kilometer. Dat wil zeggen dat het merendeel (81%) van de jonge vrouwen op agrarische bedrijven alleen de verzorging van man en eventuele kinderen heeft. 13% heeft de verzorging van inwonende of uitwonende familieleden erbij en 3% van personeel of kostgangers.

In 1982 kwam de huishoudelijke arbeid vrijwel volledig op de vrouw neer. Dit was in 1989 nog niet veel veranderd. Op de vraag wie het huishouden het afgelopen jaar verzorgde, antwoordde 81 procent van de jonge boerinnen dat zij dit alleen deden. Tien procent zei het huishouden samen met een betaalde hulp te doen en vijf procent samen met de echtgenoot. In dit laatste geval had overigens de vrouw nog steeds het grootste aandeel. De inbreng van betaalde hulp is dus gering en van de man nog geringer. Twee derde van de mannen doet volgens hun vrouw niets of vrijwel niets in de huishouding of aan kinderverzorging. Als er wat gedaan wordt dan is dat vooral op het terrein van de kinderverzorging (13 procent van de mannen). Stofzuigen of boodschappen doen komt zelden voor (3 procent). Weinig boerinnen krijgen hulp van hun man bij de afwas (9 procent), maar wel hebben er veel een afwasmachine (45 procent).

Naast huishoudelijke taken zijn er bezigheden die op een grensgebied liggen tussen huishoudelijke produktie en agrarische produktie, of tussen huishoudelijke en ambachtelijke produktie, namelijk produktie voor eigen gebruik. Door boerinnen wordt veel werk op dit terrein verricht. Bijna de helft van de boerinnen verzorgt een moestuin, 28 procent verzorgt pluimvee of kleinvee, en meer dan de helft maakt zelf kleding. Drie kwart van de boerinnen conserveert groente en ruim de helft maakt fruit in. Zuivel produceren voor eigen gebruik, zoals yoghurt, kaas en boter, komt niet veel meer voor: op slechts 16 procent van de bedrijven waar melkvee wordt gehouden.

De economische waarde van de produktie voor de zelfvoorziening is moeilijk in te schatten. Daar zou een meer uitgebreid onderzoek voor nodig zijn. Voor een deel worden deze bezigheden door boerinnen als hobby gezien, maar anderen benadrukken dat zij wel degelijk belangrijk zijn bij de besparing op de uitgaven. Opvallend is dat de tuindersvrouwen in het algemeen veel minder actief zijn bij de produktie voor de zelfvoorziening. De arbeid in de tuinbouw is meer gecommercialiseerd, omdat er meer met vreemde arbeidskrachten wordt gewerkt. Waarschijnlijk wordt daardoor meer bewust met tijd omgesprongen. Een tuindersvrouw verwoordde dit aldus: "er zijn prima produkten te koop. Ik heb wel wat beters te doen dan werken in de moestuin. En ik wil ook nog wel eens vrij zijn". Vermoedelijk is de produktie voor de zelfvoorziening nog steeds onderdeel van een bepaalde zuinige levensstijl, die vooral op de veehouderijbedrijven aangetroffen wordt. Dit was te merken aan de nadruk die sommige boerinnen legden op "goed met geld om kunnen gaan en niet te veel uitgeven". Ook viel op dat boerinnen die weinig produktie voor de zelfvoorziening

verrichtten zich verontschuldigden voor het feit dat zij daar te weinig tijd voor hadden.

Uit een publikatie van Blom en Van den Hoek (1988) blijkt dat vrouwen van boeren en tuinders in 1982 gemiddeld 47 uur per week aan huishoudelijke arbeid en kinderverzorging besteedden. Voor vrouwen waarvan het jongste kind nog geen zeven jaar was, bedroeg dit aantal zelfs 57 uur. Wel werkten deze vrouwen wat minder mee op het bedrijf. Desalniettemin kenden zij een werkweek van 77 uur. Gemiddeld werd er in 1982 door de boerinnen 71 uur per week gewerkt. Vanwege de tijd nodig voor persoonlijke verzorging, nachtrust en een eventuele baan buitenshuis resteerden voor hobby's en dergelijke 20 uur per week.

Voor de in 1989 onderzochte groep boerinnen zijn geen gegevens voorhanden over het aantal aan huishoudelijke arbeid en kinderverzorging bestede uren. Er is echter geen reden te veronderstellen dat dit aantal anders zou zijn dan in 1982. Wat betreft de aan het bedrijf bestede tijd is geconstateerd dat deze wat kleiner is geworden. Daar staat tegenover dat op het laatste meetmoment meer boerinnen buitenshuis werkten. Al met al mag daarom aangenomen worden dat ook in 1989 de boerinnen gemiddeld ongeveer 20 uur per week vrij konden besteden.

Hen is gevraagd hoe zij de huidige verdeling van hun tijd ervaren. Ruim 70 procent noemt deze redelijk tot goed. Een kleine 30 procent zou graag verandering zien. Meer dan de helft van deze groep zou minder tijd aan huishoudelijke arbeid willen besteden en een kwart minder aan arbeid op het bedrijf. De aldus gewonnen uren zouden vooral gebruikt worden voor hobby's (53 procent) en de kinderen (20 procent).

3.2.4 Inbreng van vermogen

Tachtig procent van de geënquêteerde boerinnen heeft bij aanvang van het huwelijk vermogen ingebracht. Omdat de meesten in gemeenschap van goederen getrouwd zijn, is de inbreng meestal in het gemeenschappelijk vermogen terecht gekomen. De inbreng bestond in alle gevallen tenminste uit geld. Voor ruim 40 procent van de boerinnen met inbreng gaat het hierbij om een bedrag tussen de *f* 10.000 en *f* 25.000 gulden. Een bedrag van meer dan *f* 50.000 komt niet vaak voor (9%).

Er geldt, zoals ook was verwacht, dat de boerinnen die buitenshuis werken of gewerkt hebben, bij aanvang van het huwelijk een grotere som geld hebben ingebracht dan de boerinnen zonder baan buitenshuis. Aan deze constatering mogen, vanwege de geringe omvang van de laatstgenoemde groep 1), echter geen algemene conclusies ontleend worden.

---

1) Nog geen 7 procent van de geënquêteerde boerinnen heeft nooit buitenshuis gewerkt.

Van het ingebrachte geld zijn vaak meubels gekocht, of beddegoed, keukenspullen, en dergelijke. Opvallend is dat nog geen tien procent van het totaal aantal geënquêteerde boerinnen bij aanvang van het huwelijk onroerende goederen heeft ingebracht. Daar staat tegenover dat het bedrijf meestal van de man afkomstig is. Het gevolg van deze verdeling is dat het vermogen dat de man inbrengt gedurende het huwelijk vermeerdert, terwijl dat van de vrouw geconsumeerd wordt. Wanneer onder huwelijkse voorwaarden getrouwd is, heeft dit gevolgen voor de relatieve omvang van de privé-vermogens, zeker wanneer geen verrekenbeding in de voorwaarden is overeengekomen (zie hoofdstuk 4).

Er zijn evenveel vrouwen die een erfenis van meer dan *f* 50.000 van de schoonfamilie verwachten of na het huwelijk al gekregen hebben, als er vrouwen zijn die redelijkerwijs mogen aannemen een dergelijke erfenis van hun eigen familie te zullen krijgen. In beide gevallen gaat het om ongeveer 25 procent van de boerinnen.

De vrouwen die al een aanzienlijke erfenis van hun familie gehad hebben of uitzicht daarop bezitten, zijn relatief vaak van agrarische afkomst. Dat wil echter niet zeggen dat alle dochters van boeren en tuinders op een groot bedrag kunnen rekenen. Zoals een vrouw het uitdrukte: "Ach, bij mij thuis gaat het precies zoals bij hem thuis. Al het geld gaat naar mijn broer, zodat hij kan overnemen, en voor ons, de broers en zussen, blijft niet veel over. Dat is de enige manier waarop je een bedrijf kunt overnemen". Desalniettemin mag uit de gevonden relatie tussen afkomst en erfenis, gecombineerd met de geconstateerde groei van het aantal van buiten de landbouw afkomstige boerinnen, afgeleid worden dat in de toekomst het aantal gezinnen met uitzicht op een aanzienlijke erfenis van de familie van de vrouw, kleiner zal worden.

3.3 Gezinsfasen en bedrijfsfasen

De geënquêteerde jonge boerinnen en tuindersvrouwen hebben vaak (nog) geen kinderen of slechts jonge kinderen: één op de acht heeft geen kinderen en meer dan een derde heeft alleen kinderen in de leeftijd tot 4 jaar. Het gemiddeld kindertal van de boerinnen met kinderen is 2,7; voor de gehele groep is het gemiddelde 2,4. Meer dan vijf kinderen zijn er slechts in drie gezinnen. In een kwart van de gezinnen zijn er echter meer kinderen te verwachten.

De gezinsfase hangt sterk samen met de fase waarin het bedrijf verkeert. Op de bedrijven met meer dan één bedrijfshoofd (exclusief de man-vrouwmaatschappen) heeft bijna 15 procent van de boerinnen (nog) geen kinderen en 51 procent kinderen in de leeftijd tot 4 jaar. Op de bedrijven met één mannelijk bedrijfshoofd zijn deze percentages respectievelijk 11 en 36.

Ruim een vijfde van de bedrijven is zelf gestart of overgenomen van vreemden. Meestal gebeurt dat na het huwelijk (49%) of ongeveer ten tijde van het huwelijk (18%). Het komt ook voor, vooral in de tuinbouw, dat door de man op zeer jonge leeftijd, wanneer er nog geen sprake is van verkering, al met een eigen bedrijf gestart wordt.

Meer dan drie kwart van de bedrijven is van familie overgenomen of zal van familie overgenomen worden, bijna altijd van de schoonvader van de boerin. Eén van de veranderingen die gesignaleerd kan worden is een toename van het aantal vader-zoonmaatschappen. Het komt steeds meer voor onder de jongere generatie dat het bedrijf geleidelijk wordt overgenomen. Dat wil zeggen dat eerst een maatschap met de vader en eventueel één of meer broers wordt aangegaan, vaak nog vóór de zoon verkering heeft (52%) of tijdens de verkering (28%). Daarna wordt later, meestal na het huwelijk (72%), het bedrijf overgenomen, bijvoorbeeld als de vader het rustiger aan wil gaan doen.

Wanneer niet-gefaseerd wordt overgenomen, dus direct van de schoonvader, zonder dat eerst een maatschap gesloten is, gebeurt dat meestal na (46%) of ongeveer ten tijde van het huwelijk (19%).

Uit figuur 3.1 is af te leiden dat met de verandering naar een meer gefaseerde overname het tijdstip waarop overgenomen wordt later is komen te liggen. Uit de gemiddelde leeftijd van de vrouwen op bedrijven waar nu een vader-zoon-maatschap aanwezig is, blijkt dat het tijdstip van overname van deze maatschappen nog later wordt dan waar al een gefaseerde overname heeft plaatsgevonden. Het gevolg is dat de periode tussen de geboorte van het

```
Type overname                 Leeftijd in jaren
                              ------------------------------------
                              18   21   24   27   30   33   36   39
nu vader-zoon-maatschap       ---------mh---k--------l
gefaseerd overgenomen*        ------m-h-----k------o----------l
direct overgenomen*           ---------h--ok--------------------l
zelf gestart of
overgenomen van               --------h----ks------------------l
vreemden
```

Figuur 3.1 Gemiddelde leeftijd van vrouwen met kinderen bij verschillende gebeurtenissen, naar type overname van het bedrijf

m=start maatschap; o=overname; s=start bedrijf; h=huwelijk; k=geboorte eerste kind; l=leeftijd op 31 december 1989

*) Overgenomen van familie, meestal van de schoonvader van de respondente.

eerste kind 1) en de overname steeds langer wordt en het eerste kind dus ook al ouder is wanneer uiteindelijk overgenomen wordt. De periode tot aan een mogelijke nieuwe maatschap met een opvolger wordt dus steeds korter.

3.4 Ondernemen of assisteren

Eén van de vele definities van een ondernemer luidt: de ondernemer is degene die de feitelijke en zelfstandige beschikkings-macht uitoefent over de produktiefactoren (grond, arbeid, bedrijfsgebouwen, machines), de verantwoordelijkheid draagt voor de onderneming zelf (voor de continuïteit en ontwikkeling) en de verantwoordelijkheid heeft voor de relaties tussen onderneming en samenleving (Zachariasse, 1987). Om de positie van de vrouw binnen het bedrijf te bepalen is het van belang vast te stellen in welke mate zij zelfstandig ondernemer is, mede-ondernemer of meer een assistente van haar echtgenoot, die helpt als hij dat nodig vindt.

Bepalen of een echtgenote van een boer of tuinder al dan niet als onderneemster aangemerkt kan worden, vergt een iets andere benadering dan bij de boer of tuinder zelf. Vrouwen zijn immers meestal niet zelf een eigen bedrijf begonnen, maar komen via het huwelijk in aanraking met het bedrijf van hun man. Het is daarom niet alleen van belang wat zij feitelijk in het bedrijf aan ondernemersactiviteiten verrichten, maar ook waartoe zij in staat zijn wanneer de man plotseling uitvalt, en de mate waarin zij onmisbaar zijn voor het bedrijf.

Een van de meest duidelijke indicatoren van het belang van de vrouw voor het bedrijf is de onmisbaarheid. In de mondelinge enquête is gevraagd of de man in staat is het bedrijf voort te zetten als de vrouw haar werk op het bedrijf blijvend moet beëindigen. Alleen enkele vrouwelijke onderneemsters antwoorden ontkennend, maar alle anderen zeggen dat de man zeker of waarschijnlijk in staat is het bedrijf voort te zetten en dat hij dat ook zal doen. De man heeft daar meestal wel extra hulp bij nodig, met name van een losse werknemer, hetgeen betekent dat de kosten hoger worden. Overigens voegen sommige boerinnen er aan toe, dat zij voor het werk in huis en voor de kinderen wel onmisbaar zijn.

Er is ook gevraagd of de vrouw in staat is het bedrijf voort te zetten als haar man zijn werk op het bedrijf blijvend moet

---

1) Opgemerkt moet worden dat de gemiddelden berekend zijn voor de boerinnen met kinderen. In 1989 waren er in de onderzoeksgroep meer boerinnen zonder kinderen dan in 1982. De leeftijd bij de geboorte van het eerste kind zou dus in de toekomst hoger kunnen worden. Feit is in elk geval dat de boerinnen in 1989 bij de geboorte van het eerste kind iets ouder waren dan in 1982 (zie paragraaf 3.2.1).

beëindigen. Ongeveer twee derde van de vrouwen denkt dit waarschijnlijk of zeker te kunnen, en bijna 80 procent van deze vrouwen zou dat ook doen. De extra hulp die daarbij nodig geacht wordt, moet vooral komen van een vaste werknemer of van de bedrijfsverzorging. Als reden om het bedrijf voort te zetten wordt meestal de (mogelijke) opvolging van een zoon genoemd.

Een aspect van het ondernemerschap is ook de beslissingsmacht met betrekking tot de onderneming. Op dit punt is het mogelijk te vergelijken met 1982 (tabel 3.8).

Tabel 3.8 Beslissingsmacht jonge boerin met betrekking tot de onderneming, 1982 en 1989 (in procenten)

Onderwerp	Uiteindelijke beslissing ligt vaker/altijd bij de man alleen	
	1982	1989
Verkoop/aankoop grond	52	52
Bouwplan, e.d.	86	77
Grote investeringen (machines)	71	50
Bedrijfsverzekeringen	59	60

De uiteindelijke beslissingen over de gang van zaken in de onderneming worden volgens de boerinnen in 1989 over het algemeen minder frequent alleen door de man genomen dan in 1982. Er wordt vaker samen beslist, vooral als het gaat om grote investeringen als de aankoop van machines. Ook ten aanzien van het bouwplan worden vaker door man en vrouw samen besluiten genomen. Wat betreft verkoop of aankoop van grond en bedrijfsverzekeringen is er niet veel veranderd.

Tabel 3.9 Vertegenwoordiging van bedrijf naar buiten door jonge boerinnen, 1982 en 1989 (in procenten)

	1982	1989
Lid standsorganisaties	9	9
Bijwonen vergaderingen standsorg.	14	28
Lid coöperaties	-	3
Bijwonen vergaderingen coöperaties	14	16
Lid studieclub *	-	5
Bijwonen vergaderingen studieclub	-	12
Lid bedrijfsverzorgingsdienst	-	11

*) Naar de studieclubs is niet steeds op dezelfde wijze gevraagd. Sommige enquêtrices hebben clubs georganiseerd via de plattelandsvrouwenorganisatie wel meegeteld, de meeste niet.

Ten aanzien van de vertegenwoordiging van het bedrijf naar buiten kan worden geconstateerd dat in 1989 meer vrouwen naar vergaderingen van standsorganisaties gaan dan in 1982, maar dat nog steeds weinig vrouwen zelfstandig lid zijn van een standsorganisatie (tabel 3.9). De coöperaties zijn in dezelfde mate een mannendomein gebleven als in 1982.

Aan de boerinnen is ook gevraagd of zij zichzelf als ondernemer zien. Twee procent van de geënquêteerden beschouwt zich als zodanig. Nog eens 29 procent geeft aan zich als mede-ondernemer te zien. Het overgrote deel van de vrouwen (bijna 60 procent) ziet zichzelf echter als meewerkende echtgenote.

Geprobeerd is de bovengenoemde zaken samen te vatten in een variabele *ondernemerschap*. De score op deze variabele kan varieren van 0 tot en met 25. Zie bijlage 4 voor de precieze opbouw ervan.

De algemene indruk is, dat weinig jonge boerinnen en tuindersvrouwen als ondernemer aangemerkt kunnen worden. Niet verwonderlijk is, dat de vier zelfstandige vrouwelijke ondernemers in de geënquêteerde groep het hoogst scoren (15 punten of meer). De helft van de boerinnen en tuindersvrouwen scoort echter 5 of minder punten, hetgeen meestal betekent dat zij alleen een aantal beslissingen nemen samen met hun man.

Tabel 3.10 Ondernemerschap van jonge boerinnen naar gezinsfase (in procenten van het totaal aantal jonge boerinnen, exclusief de zelfstandige onderneemsters) *

Ondernemerschap	Leeftijd oudste kind				Alle boerinnen
	geen kind	tot 5 jaar	5-12 jaar	12 jaar of ouder	
Zeer laag (0-6)	63	65	37	41	52
Tamelijk laag(6-12)	32	34	58	49	44
Tamelijk hoog tot zeer hoog (>= 12)	5	2	5	10	5
Totaal	100	100	100	100	100
N	38	119	96	51	304

*) Zie bijlage 4 voor de operationalisering van de variabele ondernemerschap.

In tabel 3.10 is te zien dat het ondernemerschap van jonge boerinnen sterk samenhangt met de gezinsfase. In de fase dat er nog geen kinderen zijn werkt de vrouw meestal nog buitenshuis, weet zij weinig van het bedrijf omdat zij net nieuw is binnengekomen, en is er vaak ook nog een schoonvader die mede-ondernemer

is. De vrouw werkt meestal wel mee op het bedrijf, maar nog slechts een beperkt aantal uren. Enkele uitzonderingen, met een agrarische opleiding of ervaring van huis uit, gaan na het huwelijk gelijk veel op het bedrijf werken en scoren tamelijk hoog op de variabele ondernemerschap.

Wanneer er kinderen geboren worden, geeft een boerin meestal haar baan buitenshuis op en gaat zij meer uren meewerken op het bedrijf. Wanneer de kinderen jong zijn, blijft het aantal uren nog vrij beperkt, maar als de kinderen in de schoolgaande leeftijd komen neemt het aantal uren toe. Ook de kennis van het bedrijf neemt toe, en meestal is dan ook de schoonvader niet meer actief in het bedrijf, zodat de boerin door haar echtgenoot meer bij het bedrijf betrokken wordt. Er wordt dan ook het hoogst gescoord op de variabele ondernemerschap door vrouwen (tot 46 jaar) met kinderen boven de vier jaar. Wanneer boerinnen ouder worden en een opvolger in het bedrijf gaat meewerken zal de score op de variabele ondernemerschap waarschijnlijk weer afnemen.

3.5 Conclusies

Nog steeds werken bijna alle echtgenotes van boeren en tuinders mee op het bedrijf. Wel is het aantal uren dat daaraan besteed wordt gedaald, althans wat betreft de arbeid *in* het bedrijf. De belangrijkste reden daarvoor is waarschijnlijk, dat er op diverse ondernemingen minder werk is voor jonge boerinnen. Enerzijds heeft dit te maken met de toename van het aantal bedrijven met een meerhoofdige leiding. Door de aanwezigheid van meer bedrijfshoofden (meestal vader en zoon - zie volgende hoofdstuk) is er maar weinig behoefte aan additionele arbeid. Anderzijds is met name op de melkveehouderij- en glastuinbouwbedrijven de totale vraag naar gezinsarbeid afgenomen. Deze afname is een gevolg van de produktiebeperking in de eerstgenoemde sector en technologische verbeteringen. Boerinnen zijn misschien ook minder *in* het bedrijf gaan werken omdat daarvoor in toenemende mate specialistische kennis vereist is. Dergelijke kennis bezitten zij gezien hun opleiding over het algemeen niet.

De vermindering van het aantal uren meewerken op het bedrijf betekent geenszins dat dergelijke arbeid niet (meer) belangrijk zou zijn. Veel vrouwen werken mee omdat dat financieel noodzakelijk is of omdat het bedrijf hun arbeidsinzet niet kan missen. Vooral de flexibiliteit van de vrouwenarbeid lijkt in dit verband van groot belang. Misschien dat daaruit ook verklaard kan worden dat, ondanks een stijging, nog steeds maar weinig boerinnen een baan buitenshuis hebben.

4. VERZAKELIJKING IN DE RELATIES BINNEN HET GEZINSBEDRIJF

4.1 Inleiding

Algemeen wordt aangenomen dat er een verzakelijking in de relaties heeft plaatsgevonden tussen ouders en kinderen. Onderzocht wordt in dit hoofdstuk of er ook sprake is van een verzakelijking in de relaties tussen de boerinnen en hun echtgenoten. Allereerst komt de rechtsvorm van het bedrijf aan de orde (paragraaf 4.2). Daarna wordt in paragraaf 4.3 de vorming van maatschappen tussen man en vrouw besproken. In paragraaf 4.4 wordt op de gekozen huwelijksvorm ingegaan. De opgave van de arbeid van de vrouw aan de belasting volgt in paragraaf 4.5. Besloten wordt met een aantal conclusies (4.6).

4.2 Rechtsvorm van het bedrijf

Al diverse malen is de verzakelijking in de relaties tussen ouders en kinderen aan de orde gekomen. Dat er steeds meer gefaseerd, via een maatschap wordt overgenomen, blijkt duidelijk wanneer leeftijdsgroepen vergeleken worden (tabel 4.1). Een kwart van de bedrijven met boerinnen van 40 jaar of ouder is of wordt gefaseerd van familie overgenomen. Voor de bedrijven met vrouwen jonger dan 30 jaar is dit aandeel meer dan dubbel zo hoog. Zelf starten komt steeds minder voor. Slechts 17 procent van de bedrijven met een boerin jonger dan 30 jaar is zelf gestart. Het gaat hierbij vooral om tuinbouwbedrijven.

Tabel 4.1 Wijze van starten van het bedrijf naar leeftijd van de boerinnen, 1989 (in procenten)

Wijze van starten	Leeftijd boerinnen		
	tot 30 jaar	30-40 jaar	40 jaar en ouder
Gefaseerd overgenomen *	58	49	26
Direct overgenomen*	22	27	45
Zelf gestart	17	21	26
Overig	3	4	4
Totaal	100	100	100
N	73	132	103

*) Wordt of is overgenomen van familie.

Van de onderzochte bedrijven is 71 procent juridisch een eenmanszaak op naam van de man, één procent een "eenmanszaak" op naam van de vrouw, en 16 procent een samenwerkingsovereenkomst (maatschap of firma) tussen ouder(s) en kind(eren) 1), vrijwel altijd tussen de vader en de zoon. Vier procent van de bedrijven kent een samenwerkingsovereenkomst tussen man en vrouw. De overige bedrijven (8%) hebben een samenwerkingsovereenkomst tussen broers, neven of niet-familieleden. Overigens is tijdens het enquêteren gebleken dat men slecht op de hoogte is van de rechtsvorm van het bedrijf. Vaak kon de inhoud van de rechtsvorm slechts met moeite achterhaald worden.

In tabel 4.2 is te zien dat de indeling in ééngezins- en meergezinsbedrijven in de juridische constructie is terug te vinden. Het overgrote deel van de ééngezinsbedrijven is een eenmanszaak, een persoonlijke onderneming op naam van de man. De meeste meergezinsbedrijven kennen een samenwerkingsovereenkomst (maatschap of firma) tussen de bedrijfshoofden, meestal vader en zoon of twee broers. Toch komt het nog relatief vaak voor, op een derde van de meergezinsbedrijven, dat door meer dan één gezin arbeid ingebracht wordt, maar dat het bedrijf op naam staat van

Tabel 4.2 Gezinsbedrijven naar de factoren rechtsvorm en arbeid op bedrijf, 1989 (in procenten)

Rechtsvorm	Arbeid op bedrijf				Alle bedrijven
	één gezin		meerdere gezinnen		
	één persoon werkt	meerdere personen werken	per gezin werkt één persoon	per gezin werken meer pers.	
Eenmanszaak/ vrouw	-	2	-	1	1
Eenmanszaak/ man	98	84	41	33	71
Man-vrouw maatschap	-	7	-	1	4
Vader-zoon maatschap	2	6	27	43	16
Overig	-	1	32	21	8
Totaal	100	100	100	100	100
N	42	167	22	75	306

1) Een overeenkomst tussen twee broers en een zoon of hun zonen is tot de ouders-kinderen overeenkomsten gerekend.

slechts één persoon. Bij het niet-leidende gezinshoofd kan het gaan om een vader die op het bedrijf blijft werken nadat het is overgeschreven op naam van zijn zoon, of om een zoon die bijvoorbeeld in loondienst werkt op het bedrijf van zijn vader.

De indeling naar gelang het aantal personen per gezin dat in het bedrijf werkt is veel minder duidelijk in de rechtsvorm terug te vinden dan de indeling wat betreft het aantal werkende gezinnen. De meeste éengezinsbedrijven waarop meer dan één persoon werkt staan op naam van de man. Samenwerkingsovereenkomsten tussen personen binnen één gezin die arbeid verrichten op het bedrijf, bijvoorbeeld tussen man en vrouw, komen maar relatief zelden voor in de geënquêteerde groep. Ook op meergezinsbedrijven waar meer personen per gezin arbeid leveren,staat het bedrijf vrijwel altijd op naam van één persoon per gezin, de man.

4.3 Samenwerkingsovereenkomsten tussen man en vrouw

In het regeringsstandpunt ten aanzien van het rapport Loon naar werken, in de adviezen van de Emancipatieraad, het Landbouwschap en de Centrale voor Plattelandsvrouwen, en in de reacties van de meeste Tweede Kamer fracties kwam de maatschap (of firma) tussen de gehuwde man en vrouw als de ondernemingsvorm naar voren die het meest recht doet aan een gelijke positie van beiden op het bedrijf (Vaste Commissie voor het midden- en kleinbedrijf, 1989). Ondanks dit positieve oordeel en ondanks de ruime aandacht die er in die jaren in de landbouwbladen aan man-vrouwmaatschappen is besteed, zijn er onder de geënquêteerde boerinnen maar twaalf die in 1989 een dergelijke samenwerkingsovereenkomst hebben. Het gaat hierbij meestal om bedrijven met verschillende takken of teelten, bijvoorbeeld overige veehouderij of overige tuinbouw, waarbij de vrouw minstens één tak of teelt voor haar rekening neemt.

Naast de twaalf man-vrouwmaatschappen zijn er in de geënquêteerde groep 4 eenmanszaken met een vrouwelijk bedrijfshoofd 1). Opvallend bij deze "omgekeerde" rolverdeling is dat een aantal zaken, die bij vrijwel alle eenmanszaken met een mannelijk bedrijfshoofd als vanzelfsprekend worden beschouwd, dat nu ineens niet meer zijn. Er wordt bijvoorbeeld uitgebreid gepraat over het meewerken van de partner, er worden afspraken over gemaakt, en er wordt veel meer zakelijk geregeld. Bovendien heeft de man meestal een baan buitenshuis. Soms staat de vrouw erop dat niet alles zakelijk verrekend wordt en haar echtgenoot dus wordt bevoordeeld.

---

1) Alleen die bedrijven met een vrouwelijk bedrijfshoofd zijn geënquêteerd waar het bedrijfshoofd gehuwd was of samenwonend.

Wat betreft de man-vrouwmaatschappen wordt vaak door de respondentes gezegd dat het bestaan van een dergelijke ondernemingsvorm niets uitmaakt voor de onderlinge verhouding, het is alleen een overeenkomst op papier die fiscale voordelen heeft. Naar buiten toe treedt meestal de man op als ondernemer, ook als hij er minder van af weet dan de vrouw, en ook als hij veel minder op het bedrijf werkt dan de vrouw. Zo staan in de meitelling man-vrouwmaatschappen ook vaak (6 van de 10 hier onderzochte man-vrouwmaatschappen van vóór mei 1988) niet geregistreerd als bedrijf met meerhoofdige leiding, maar als bedrijf met één bedrijfshoofd 1). Dat betekent dat de man tegenover de registrerende ambtenaar niet opgeeft dat het om een bedrijf met meerhoofdige leiding gaat. Ook wordt op de bedrijven vrijwel altijd de naam van de man gevoerd. Een enkele keer gaat de vrouw met de man mee naar vergaderingen en dergelijke. Alleen daar waar de man totaal niet bij het bedrijf betrokken is, en de vrouw bedrijfshoofd is, gaat soms de vrouw alleen.

De 12 onderzochte samenwerkingsovereenkomsten tussen echtelieden zijn voor het merendeel na 1986 aangegaan. Het initiatief om een maatschap af te sluiten ging meestal van de boekhouder uit. Slechts drie van de twaalf vrouwen hebben zelf (mede) het initiatief genomen tot het aangaan van een dergelijke overeenkomst. Ook bij de advisering over een maatschap speelt de boekhouder de meest belangrijke rol. Het aandeel van de voorlichting is wat betreft de genoemde punten maar gering.

Drie van de twaalf vrouwen zeggen dat bij de beslissing om een man-vrouwmaatschap te sluiten als argument een rol heeft gespeeld dat de vrouw graag mede-ondernemer wilde zijn. Het gegeven dat de man-vrouwmaatschap fiscaal gunstig is wordt echter vrijwel altijd belangrijker gevonden en geeft ook vrijwel steeds de doorslag. Wel wordt de vrouw meestal betrokken bij het overleg over de vorming van een samenwerkingsovereenkomst. In twee gevallen hebben man en vrouw niet of nauwelijks samen overlegd over de verandering van rechtsvorm.

De winstverdeling in de maatschappen is meestal 50-50 (5 van de 12 gevallen) of 40-60 (6 van de 12), waarbij 40% voor de vrouw is en 60% voor de man. Het valt op dat er nooit sprake is van een verdeling waarbij de vrouw meer winst toebedeeld krijgt dan haar man, ook niet indien het bedrijf via de vrouw is ingebracht, of indien de vrouw verreweg het meeste werk doet.

Alle onderzochte man-vrouwmaatschappen waren, voor zover dat op het moment van enquêteren viel na te gaan, door de belasting als zodanig geaccepteerd. Bij één van de proefinterviews is echter gebleken dat dit niet altijd het geval hoeft te zijn. Uitein-

---

1) Ook uit gegevens verzameld voor de evaluatie van de zwangerschaps- en bevallingsverlofregeling voor ondernemende en meewerkende vrouwen (Overbeek en Nouws, 1992) blijkt dat veel man-vrouwmaatschappen niet als zodanig staan vermeld in de meitelling.

delijk heeft de betreffende maatschap via een rechtszaak erkenning moeten krijgen.

Ook wanneer de vrouw mede-onderneemster of onderneemster is, wordt zelden een deel van haar huishoudelijke taken overgenomen. Bijna alle mannen op deze bedrijven doen niets of vrijwel niets in het huishouden. Een enkele man is actief in de kinderverzorging. Soms ook worden vrouwelijke onderneemsters geholpen door een betaalde hulp.

In de jaren voorafgaande aan de mondelinge enquête is er, zoals reeds werd opgemerkt, veel aandacht geweest voor man-vrouwmaatschappen in de media. Bijna drie kwart van de respondentes heeft dan ook wel eens wat over dergelijke samenwerkingsovereenkomsten gehoord of erover gelezen, meestal in de landbouwbladen. Toch geeft ruim een kwart van de boerinnen te kennen nog nooit over dit onderwerp geïnformeerd te zijn.

Een derde van de vrouwen die wel eens van een man-vrouwmaatschap gehoord hebben maar er nog geen zijn aangegaan, heeft wel eens over een dergelijke samenwerkingsovereenkomst met hun man gepraat. Eén procent heeft niet alleen gepraat, maar koestert ook concrete plannen en zeven procent is nog in dubio. De twee belangrijkste redenen die worden aangegeven om niet of nauwelijks bij de mogelijkheid van een man-vrouwmaatschap stil te staan, zijn het weinig meewerken van de boerin en vooral het gegeven dat er vaak al een maatschapscontract is (of gewenst wordt) met bijvoorbeeld de schoonvader. Blijkbaar wordt het moeilijk gevonden daar ook nog de vrouw bij te betrekken. Dit komt onder andere omdat veel van de in het kader van de bedrijfsoverdracht afgesloten maatschappen (40 procent) gevormd worden vóór de zoon verkering heeft. In bijna de helft van de andere gevallen is de jonge boerin echter ook niet betrokken bij het overleg over de maatschapsacte, met name omdat zij dit als een zaak van de familie van haar man beschouwt. De eventuele eigen wensen ten aanzien van een samenwerkingsovereenkomst worden dus aan het regelen van de overdracht ondergeschikt gemaakt. Derhalve mag aangenomen worden dat een verdere toename van het aantal vader-zoon contracten de groei van het aantal samenwerkingsovereenkomsten tussen echtelieden zal afremmen.

Door degenen die twijfelen of na overleg van een man-vrouwmaatschap hebben afgezien, wordt daarvoor vooral als reden genoemd dat een dergelijke constructie ongeschikt of onvoordelig zou zijn voor het bedrijf. Bijvoorbeeld omdat de vrouw te weinig meewerkt, omdat het bedrijf te klein is, of omdat de winsten te laag of te wisselend zijn. Gezien deze argumentatie mag aangenomen worden dat veel geënquêteerden die eerder van een maatschap hebben afgezien vanwege de belastingherziening in 1990 (herziening Oort) alsnog een dergelijke overeenkomst hebben afgesloten. Zie in dit verband paragraaf 4.5.

4.4 Huwelijkse voorwaarden of gemeenschap van goederen

In de literatuur wordt gesuggereerd dat onder de agrarische bevolking een toename van het aantal huwelijken onder huwelijkse voorwaarden heeft plaatsgevonden. Tabel 4.3 laat zien hoe snel de veranderingen zich in dit opzicht hebben voltrokken.

Waar vóór 1970 nog bijna alle huwelijken in gemeenschap van goederen werden gesloten, geldt dit na 1984 nog maar voor ongeveer een vijfde van de echtelijke verbintenissen. De hoge percentages huwelijken met huwelijkse voorwaarden komen voor bij alle rechtsvormen en alle typen overnames. Verwacht mag worden dat onder agrariërs trouwen onder gemeenschap van goederen in de toekomst zeldzaam zal worden.

Tabel 4.3 Type huwelijk in percentages per klasse van jaren waarin het huwelijk gesloten is

Type huwelijk	tot 1970	70-75	75-80	80-85	85-90	Alle jaren
Gemeenschap goederen	97	84	83	55	21	70
Huwelijkse voorwaarden	3	16	17	45	79	30
Totaal	100	100	100	100	100	100
N	57	79	52	65	44	297

De reden dat men in de jaren vóór 1980 veelal in gemeenschap van goederen is getrouwd is vrijwel steeds dat dat in die tijd vanzelfsprekend was. Er is niet over gepraat of over nagedacht. Door de boerinnen wordt daar nu soms met verbazing over gesproken. Opgemerkt wordt dat zij zelf niet zouden willen dat hun zoon in gemeenschap van goederen zou trouwen. Zoals een boerin het zegt: "Mijn man heeft een groot risico genomen. We kenden elkaar nauwelijks. Ik had er na een half jaar met de helft vandoor kunnen gaan".

Door de vrouwen die onder huwelijkse voorwaarden getrouwd zijn, wordt daarvoor als doorslaggevende reden meestal het risico van failliet gaan van het bedrijf genoemd. Ook speelt vaak dat men de continuïteit van de onderneming bij echtscheiding wil waarborgen. Opvallend is dat weliswaar een derde van de boerinnen als een reden voor huwelijkse voorwaarden noemt dat daardoor het eigen inkomen in bezit van de vrouw blijft, maar dat dit aspect zelden het belangrijkst gevonden wordt.

Vrijwel alle onder voorwaarden getrouwde vrouwen hebben over het type huwelijk overlegd met hun aanstaande echtgenoot. Voor zover dit niet gebeurd is, geschiedde dat vrijwel steeds omdat trouwen onder voorwaarden vanzelfsprekend gevonden werd. Naast het overleg met de toekomstige partner heeft 40 procent van de

vrouwen eigen familieleden (bijvoorbeeld de ouders) geconsulteerd. De schoonouders zijn zelfs in 60 procent van de gevallen geraadpleegd. Bovendien heeft 80 procent ook nog advies van derden ingewonnen, meestal van de notaris.

In bijna alle niet in gemeenschap van goederen gesloten huwelijken valt het bedrijf in het vermogen van de man (80 procent) of het gezamenlijke vermogen (10 procent). Ongeveer hetzelfde geldt voor het woonhuis, althans voor zover dit eigen bezit is. De inboedel daarentegen staat vaak op naam van de echtgenote.

Dertig procent van de onder voorwaarden getrouwde stellen heeft een verrekenbeding in verband met de bedrijfs- en huishoudelijke taken van de vrouw in de voorwaarden opgenomen. In meer dan de helft van deze gevallen vindt geen verrekening plaats aan het eind van het jaar. Voor een, waarschijnlijk klein, deel komt dit omdat men alleen een zogenaamd "finaal verrekenbeding" is overeengekomen, waarbij pas aan het eind van het huwelijk wordt afgerekend. Voor de andere echtparen geldt dat verrekening eenvoudig achterwege blijft. Met name voor vrouwen die geen of beperkte eigen inkomsten hebben (van bijvoorbeeld arbeid buiten het bedrijf) is dit nadelig. Bij echtscheiding of faillissement van het bedrijf zullen zij in veel gevallen met vrijwel lege handen achterblijven.

Het bij het opstellen van de huwelijkse voorwaarden rekening houden met de taken die de boerin verricht op het bedrijf en in het huishouden is duidelijk meer populair aan het worden. Van de vóór 1987 onder voorwaarden gesloten huwelijken had nog geen 30 procent een verrekenbeding, terwijl dit cijfer voor de later aangegane verbintenissen 50 procent bedraagt. Wat betreft de uitvoering van het verrekenbeding lijkt echter nog maar weinig verandering te bespeuren.

Het komt nogal eens voor dat onder voorwaarden getrouwde vrouwen die geen agrarisch (mede)ondernemer zijn bij leningen voor het bedrijf door de banken gevraagd worden te tekenen voor mede-aansprakelijkheid. In feite wordt hierdoor de gekozen huwelijksvorm uitgehold.

4.5 Opgave van arbeidsinbreng aan de belasting

De fiscale wetgeving biedt drie mogelijkheden om de arbeid die de meewerkende boerin op het bedrijf verricht op te geven aan de belasting (NAJK, 1989). Allereerst is er de meewerk-aftrek. Bij toepassing van deze regeling wordt de arbeid van de vrouw "beloond" met een extra aftrekpost voor de man. De vrouw moet dan wel minstens 525 uur per jaar in of voor het bedrijf werken. De hoogte van de aftrek is afhankelijk van de bedrijfswinst en de arbeidsinzet, maar bedraagt nooit minder dan een bepaald bedrag. Bij een bedrijfswinst van *f* 30.000 en 600 uur per jaar meewerken mocht bijvoorbeeld in 1989 *f* 450,- worden afgetrokken, i.e. 75 cent per uur meewerken. De minimale aftrek in dat jaar was *f* 413,- (Remie e.a., 1989).

De tweede mogelijkheid om de arbeid van de meewerkende boerin aan de belasting op te geven betreft de zelfstandige beloning. De vrouw krijgt dan geld voor haar werk en de man kan deze beloning aftrekken van de bedrijfswinst. Om gebruik te kunnen maken van deze fiscale beloningsvorm moet aan een aantal eisen voldaan worden. Zo moet er een meewerkcontract zijn opgesteld, dient de beloning in verhouding te staan tot de aard en de omvang van de werkzaamheden en moet de vrouw meer dan een jaarlijks vast te stellen minimum verdienen (in 1989: *f* 11.123). Als eenmaal een meewerkcontract is afgesloten, kan elk jaar opnieuw worden gekozen of gebruik gemaakt wordt van de meewerk-aftrek of dat de zelfstandige beloning aan de fiscus wordt opgegeven.

De laatste mogelijkheid om de arbeid van de meewerkende boerin fiscaal te verrekenen, is haar de status van ondernemer toe te kennen. Daartoe dient een contract (man-vrouwmaatschap) gesloten te worden. Bovendien moet de meewerkende vrouw feitelijk risico lopen ten aanzien van de onderneming, gerechtigd zijn tot het ondernemingsvermogen en mee leiding geven aan het bedrijf.

De man-vrouwmaatschap biedt voor de boerin een aantal fiscale voordelen. Zo komt zij in aanmerking voor de opbouw van een eigen oudedagsvoorziening, vermogensaftrek en zelfstandigenaftrek. Dit laatste geldt overigens alleen indien zij minimaal 1225 uur per jaar werkt in het bedrijf. Een nadeel van de maatschap is dat de vrouw-ondernemer met haar vermogen aansprakelijk is voor de schulden uit de onderneming, ook indien zij krachtens huwelijkse voorwaarden haar vermogen tegen dit soort risico's heeft willen beschermen.

Door de belastingherziening van Oort (1990) zijn de man-vrouwmaatschap en de zelfstandige beloning aantrekkelijker geworden. De meewerk-aftrek is daarentegen in voordeel teruggelopen (NAJK, 1989).

Hoe wordt nu in de praktijk met de arbeid van de meewerkende vrouw omgesprongen bij de belastingaangifte? 1). Zoals reeds eerder werd aangegeven, is in de in 1989 geënquêteerde groep bedrijven het aantal man-vrouwmaatschappen gering. Derhalve kunnen ook niet veel boerinnen als (mede)ondernemer aangemerkt worden. Verder geldt voor bijna 20 procent van de boerinnen dat hun arbeid in of voor het bedrijf helemaal niet aan de fiscus wordt opgegeven en deze arbeid dus ook niet beloond wordt. Dit komt het meeste voor op bedrijven waar de vrouw relatief weinig meewerkt (tien uur per week of minder), hetgeen ook logisch is gezien de fiscale regels. In verreweg de meeste gevallen past men de meewerk-aftrekregeling toe, soms ook de zelfstandige beloning.

---

1) De vier eenmanszaken in de geënquêteerde groep die door vrouwen geleid worden zijn in het overzicht buiten beschouwing gelaten. De (vrouwelijke) hoofden van deze bedrijven worden door de belasting allemaal als ondernemer beschouwd.

De vrouw is of wordt relatief weinig betrokken bij het invullen van het belastingformulier. Slechts één op de drie meewerkende boerinnen denkt of praat mee over de inhoud van de aangifte. De rest laat deze volledig over aan een ander (meestal de boekhouder, accountant of belastingconsulent) en neemt in de meeste gevallen ook nauwelijks kennis van de inhoud ervan.

Uit de geringe betrokkenheid van de vrouw bij het invullen van het belastingformulier mag niet afgeleid worden dat er geen verband bestaat tussen de opvattingen van de boerin en haar fiscale beloning. Zo geldt dat boerinnen wier arbeid voor de belasting onvermeld blijft, duidelijk minder vaak van mening zijn dat het belangrijk is dat het aantal op het bedrijf gewerkte uren in de boekhouding is terug te vinden. En relatief veel boerinnen waarvoor een meewerk-aftrek geldt, vinden een eigen inkomen uit het bedrijf niet nodig. Zij zijn van mening, vaker dan andere boerinnen, dat wanneer het met het bedrijf goed gaat, het ook met hen goed gaat. Derhalve zullen zij zonder problemen het voorstel van de boekhouder of accountant wat betreft de beloning van hun arbeid op het bedrijf accepteren.

Algemeen wordt aangenomen dat door de belastingherziening-Oort de man-vrouwmaatschap en de zelfstandige beloning aan populariteit gewonnen hebben ten koste van de meewerk-aftrek. Om te onderzoeken of dit inderdaad het geval is, is in het najaar van 1991 een enquête gehouden onder de leden van de VLB. Aan deze leden zijn diverse vragen voorgelegd over de fiscale beloning van agrarische vrouwen vóór en na Oort (bijlage 5).

Uit de enquête blijkt dat het aantal man-vrouwmaatschappen in 1990 ongeveer drie keer zo groot was als in 1989 (tabel 4.4). Het aantal vrouwen met een zelfstandige beloning is in dezelfde periode ongeveer verdubbeld. Daar staat een forse afname van de meewerk-aftrek tegenover. Toch werd deze vorm van fiscale beloning nog in bijna twee van elke drie gevallen toegepast.

Tabel 4.4 Fiscale beloning van (mee)werkende boerinnen en tuindersvrouwen in 1989 en 1990 (in procenten)

Fiscale beloning	1989	1990
Man-vrouwmaatschap	6	19
Zelfstandige beloning	8	17
Meewerkaftrek	86	64
Totaal	100	100
N	32.615	34.012

Bron: LEI-enquête onder VLB-accountantskantoren.

Veel VLB-kantoren hebben het aangaan van een man-vrouwmaatschap gestimuleerd. Via lezingen en brochures is flinke publiciteit aan de veranderingen in het belastingstelsel gegeven. Door sommige kantoren werden alle bedrijven waar voor de boerin of tuindersvrouw in 1989 een meewerkaftrek van 2,5 procent of meer gold (minimaal 875 uur per jaar meewerken) geattendeerd op de mogelijkheid van een maatschap. Ook de zelfstandige beloning is meer onder de aandacht gebracht.

De VLB-kantoren denken dat onder de huidige wetgeving een man-vrouwmaatschap voor bijna de helft van hun cliënten wier vrouw fiscaal beloond wordt voordelen biedt ten opzichte van de meewerk-aftrek. De zelfstandige beloning zou zelfs voor drie kwart van de klanten gunstiger uitpakken. Derhalve mag, althans bij ongewijzigde omstandigheden, voor de toekomst een verdere afname van het gebruik van de meewerk-aftrek worden verondersteld en een groei van het aantal man-vrouwmaatschappen en vrouwen met een zelfstandige beloning.

4.6 Conclusies

In dit hoofdstuk is onderzocht of er sprake is van een verzakelijking van de relaties tussen boer en boerin. Daartoe is gekeken naar de rechtsvorm van het bedrijf, het type huwelijk en de fiscale afhandeling van de arbeidsinbreng van de vrouw.

Wat betreft het eerste van de zojuist genoemde punten is geconstateerd dat in 1989 nog maar weinig van de geënquêteerde boerinnen en tuindersvrouwen deel uitmaakten van een man-vrouwmaatschap. De bestaande samenwerkingsovereenkomsten waren vooral vanwege de fiscale voordelen aangegaan en niet uit bijvoorbeeld emancipatorische overwegingen. Als grootste belemmering voor het vormen van een man-vrouwmaatschap is naar voren gekomen het reeds aanwezig zijn van een maatschap tussen vader en zoon in het kader van de overdracht. Ook is het geringe aantal uren meewerken genoemd. Door de belastingherziening-Oort is het aantal man-vrouwmaatschappen aanzienlijk gestegen.

Aangaande het tweede punt, het type huwelijk, blijkt dat daar tegenwoordig meer over wordt nagedacht en er veel vaker onder voorwaarden wordt getrouwd. Doorslaggevende reden voor het opstellen van voorwaarden is meestal het risico van faillissement. Vaak speelt echter ook het argument een rol dat zo de continuïteit van het bedrijf bij echtscheiding gewaarborgd kan worden. Dit alles wijst op een zich zakelijker opstellen van de (aanstaande) echtelieden, iets dat eveneens blijkt uit het feit dat in de voorwaarden van de recentere huwelijken vaker een verrekenbeding is opgenomen.

Wat betreft het laatste punt, de opgave van de bedrijfsarbeid van de vrouw aan de belasting, is vastgesteld dat in 1989 in verreweg de meeste gevallen gebruik gemaakt werd van de meewerkaftrekregeling. Dat hangt samen met het feit dat veel vrouwen een eigen inkomen niet nodig vinden en de juist genoemde regeling in

de jaren vóór 1990 vaak het voordeligste uitpakte. Dit laatste is door de belastingherziening-Oort veranderd. Daardoor is de meewerk-aftrek in populariteit teruggelopen, ten gunste van de man-vrouwmaatschap en de zelfstandige beloning.

5. GEVOLGEN VAN DE VERANDERDE ARBEIDSINBRENG EN DE VERZAKELIJKING IN DE RELATIES

5.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken is geconstateerd dat er sprake is van een veranderde arbeidsinbreng van de boerin en een verzakelijking in de relaties tussen de echtelieden. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de gevolgen van deze veranderingen. Daarbij komen eerst de gevolgen voor de vrouw aan de orde (paragraaf 5.2) en daarna die voor het bedrijf (paragraaf 5.3). Natuurlijk is een dergelijke splitsing van de gevolgen kunstmatig. Deze is dan ook alleen om analytische redenen doorgevoerd.

5.2 Gevolgen voor de vrouw

5.2.1 De veranderde arbeidsinbreng

Zoals eerder geconstateerd werd, werken bijna alle jonge boerinnen in of voor het bedrijf. Ruim de helft van de geënquêteerden vindt dat vrouwen van boeren en tuinders daartoe ook zonder meer bereid moeten zijn. Ongeveer 40 procent is het echter oneens met deze stelling. Dat toch vrijwel alle boerinnen arbeid op het bedrijf verrichten, kan onder andere verklaard worden uit het feit dat hun arbeid uit organisatorisch of financieel oogpunt veelal noodzakelijk is. Overigens zou nog geen zeven procent van de boerinnen graag minder tijd besteden aan bedrijfswerk. Twee procent zou de inzet op dit terrein het liefst vergroten.

Op vrijwel alle typen bedrijven is de hoeveelheid tijd die vrouwen besteden aan werkzaamheden op het land, in de stal, de schuur of kas (werk *in* bedrijf) de afgelopen jaren verminderd. Vooral in de melkveehouderij en de glastuinbouw was de afname sterk. Daarnaast heeft zich - met name op de zojuist genoemde typen bedrijven - een verschuiving voorgedaan van het hele jaar door meewerken naar af en toe inspringen. Volgens De Rooij (1991) impliceert dit een vermindering van de zeggenschap van de boerin. Inspringtaken zijn immers puur uitvoerende taken, waarvoor weinig kennis nodig is. Dergelijk werk ontstaat als de man de klussen niet alleen kan klaren. Het is werk, aldus De Rooij (1991:23), "waar je een hele dag druk mee kunt zijn, zonder dat je het gevoel hebt iets te hebben gedaan".

Door het verrichten van de inspringtaken is het moeilijk meer specifieke bedrijfskennis op te bouwen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een duidelijke relatie bestaat tussen de aard van de arbeidsparticipatie van de boerin en de in paragraaf 3.4 ontworpen variabele ondernemerschap (tabel 5.1). Vrouwen die alleen maar af en toe inspringen scoren beduidend lager op deze

variabele dan vrouwen die het hele jaar door werken en dus vaak ook een aantal vaste taken uitvoeren.

Aangenomen mag worden dat de afname van het aantal het hele jaar in het bedrijf meewerkende vrouwen zich zal voortzetten. Dit, gecombineerd met het feit dat echtgenotes van boeren en tuinders momenteel reeds zelden een agrarische opleiding hebben en in afnemende mate uit een agrarisch gezin afkomstig zijn, zal er toe leiden dat veel boerinnen in de toekomst - zo zij dat al zouden willen - slechts met veel inspanningen een eigen domein wat betreft het werk in het bedrijf kunnen creëren.

De betrokkenheid bij het bedrijf zal waarschijnlijk niet veranderen door de toename van het aantal boerinnen dat alleen inspringtaken verricht. Deze veronderstelling is gebaseerd op het feit dat er momenteel op dit gebied nauwelijks verschillen zijn tussen de diverse categorieën meewerkende boerinnen. Zo geldt dat boerinnen die het hele jaar door arbeid in het bedrijf verrichten het even vaak eens zijn met de stelling dat wanneer het met het bedrijf goed gaat, dat dan ook voor hen geldt.

*Tabel 5.1 Ondernemerschap boerinnen naar aard meewerken in het bedrijf, 1989 (in procenten)**

Aard meewerken in bedrijf	Ondernemerschap			
	zeer laag (<6)	overig (>=6)	totaal	N
Inspringen	76	24	100	71
Drukke perioden	58	42	100	33
Hele jaar door	34	66	100	156
Alle meew. boerinnen	48	52	100	260

*) Zie bijlage 4 voor een definitie van de variabele ondernemerschap.

Tegenover de vermindering van de arbeidsparticipatie van de boerin *in* het bedrijf staat een groei van de hoeveelheid werk voor het bedrijf. Het gaat hierbij vooral om ondersteunende en uitvoerende activiteiten als het bijhouden van de dagelijkse boekhouding en de administratie, koffie zetten, telefoon aannemen en boodschappen doen. De taken voor het bedrijf die, zoals De Rooij (1991) het omschrijft "meer kennis en andere kwaliteiten vereisen en die meer verantwoordelijkheden en risico's met zich meebrengen" zijn vaak juist niet in handen van de boerin. Zo wordt bijvoorbeeld het invullen van het belastingformulier doorgaans overgelaten aan de boekhouder of accountant. Zestig procent van de boerinnen bemoeit zich daar zelfs helemaal niet mee.

De groei van de hoeveelheid werk *voor* het bedrijf heeft de afname van de arbeidsinzet *in* het bedrijf niet gecompenseerd. Indien deze ontwikkeling in de toekomst voortduurt, zullen de boerinnen dus in totaal steeds minder tijd aan het bedrijf gaan besteden. In principe worden daardoor de mogelijkheden om buitenshuis te werken groter. Zoals eerder aangegeven, zouden ook veel boerinnen zonder baan elders, althans in theorie, graag buiten het bedrijf arbeid gaan verrichten. Maar zal dit ook gebeuren?

Voor de boerinnen zonder kinderen is het antwoord op deze vraag instemmend. Daar zijn verschillende argumenten voor te geven. Op de eerste plaats wordt het huwelijk door jongere boerinnen steeds minder vaak genoemd als reden om te stoppen met werken buitenshuis. Op de tweede plaats kan geconstateerd worden dat kinderloze boerinnen in de praktijk al veel frequenter een baan elders hebben dan hun collegae mèt kinderen. In de eerstgenoemde groep werkt 60 procent buitenshuis, in de tweede nog geen vijftien procent. Een derde argument is dat bedrijven steeds later worden overgedragen en er vóór de overname vaak weinig werk voor de jonge boerin is. Tot slot: met de bedrijfsovername zijn steeds grotere bedragen gemoeid; het door de vrouw verdiende en gespaarde geld is in dat licht bezien meer dan welkom. Belangrijk voor een vergroting van de arbeidsparticipatie buitenshuis is wel dat de huishoudelijke taken van de vrouw verlicht worden, bijvoorbeeld door het meer daarbij betrekken van de man.

Maar hoe zit het nu met de boerinnen mèt kinderen, zullen zij ook meer buiten het bedrijf gaan werken als de hoeveelheid arbeid op het bedrijf inderdaad vermindert? Dit mag worden betwijfeld. Een belangrijke reden voor die twijfel is het feit dat boerinnen met kinderen momenteel erg drukke arbeidsdagen hebben. Velen zouden graag minder tijd besteden, bijvoorbeeld aan het huishouden. De vrijgekomen tijd zou vooral gebruikt worden voor hobbies en het gezin. Slechts twee van de geënquêteerde vrouwen zouden de "vrije" uren gebruiken om meer buitenshuis te gaan werken.

De zojuist aangegeven keuze hangt nauw samen met de rolopvattingen die men heeft. Ruim drie kwart van de boerinnen vindt dat voor een vrouw het gezin op de eerste plaats dient te komen. Voor de helft van de ondervraagden betekent dit dat vrouwen met kinderen geen baan buitenshuis horen te hebben. Deze opvattingen komen ook terug in het feitelijk gedrag. Van de vrouwen die gestopt zijn met elders werken zegt ruim tien procent dat dit vooral gebeurde omdat het een uitgemaakte zaak was dat je ophield bij de geboorte van je kind, twintig procent zegt dat dit gebeurde om zelf voor de kinderen te kunnen zorgen, en eveneens twintig procent omdat werk buitenshuis niet te combineren was met de arbeid voor gezin, huishouden en bedrijf. Wel moet opgemerkt worden, dat de opvattingen langzaam ten gunste van het elders werken aan het veranderen zijn. Dit zou op de lange termijn tot een groei van het aantal buitenshuis werkende boerinnen kunnen leiden.

5.2.2 Maatschappen

Man-vrouwmaatschappen kwamen in september 1989 nog maar weinig voor. Hun aantal is door de belastingherziening van Oort inmiddels echter sterk gestegen. Het is nauwelijks aan te nemen dat emancipatorische overwegingen hierbij een rol gespeeld hebben. Veeleer mag verwacht worden dat het gaat om papieren overeenkomsten, om fiscale redenen gesloten, die geen of nauwelijks directe invloed hebben op de zeggenschap van de vrouw. Dat wil echter niet zeggen dat de toename van het aantal man-vrouwmaatschappen geen gevolgen heeft. Allereerst krijgt een boerin door het afsluiten van een samenwerkingsovereenkomst met haar echtgenoot formeel vastgelegde beslissingsbevoegdheden met betrekking tot de onderneming en verwerft zij economische zelfstandigheid. Ook zal zij minder problemen ondervinden bij het aanvragen van een AAW-uitkering (NAJK 1991). Verder wordt, voor zover de benaming van het bedrijf althans aangepast wordt, naar buiten toe duidelijk dat de vrouw mee de onderneming runt. Daarbij moet wel bedacht worden dat slechts in zes van de 12 in 1989 geënquêteerde man-vrouwmaatschappen (ook) de naam van de boerin gebruikt wordt in officiële brieven en dergelijke. In de andere gevallen wordt meestal alleen de naam van de man benut.

Het sluiten van een samenwerkingscontract heeft ook gevolgen voor de aansprakelijkheid, althans wanneer onder huwelijkse voorwaarden is getrouwd. Door het aangaan van een maatschap worden namelijk beide maten aansprakelijk voor de bedrijfsschulden. Daarmee wordt een deel van het vermogen, waarmee men eerst door het opstellen van voorwaarden geen risico liep, risicodragend. Het doel dat men met de huwelijkse voorwaarden dacht te bereiken, wordt op deze wijze ondergraven. Ten aanzien van in gemeenschap van goederen getrouwde paren blijft de situatie wat betreft de aansprakelijkheid ongewijzigd door het afsluiten van een samenwerkingsovereenkomst (SEV-Bureau, 1990).

Het vormen van een maatschap is een ingrijpende beslissing, met gevolgen voor vele jaren. Er worden immers tussen de maten afspraken gemaakt over de arbeids-, bestuurs- en vermogensinbreng. De vrijheid van handelen van de boer en boerin wordt daardoor beperkt. Als de vrouwelijke maat op het moment dat de kinderen groter zijn bijvoorbeeld buitenshuis wil gaan werken en minder op het bedrijf, kan dat niet zonder meer. Op zijn minst zal het maatschapscontract dan aangepast dienen te worden. Maar misschien moet het zelfs wel ontbonden worden, omdat de vrouw door minder te werken op het bedrijf haar zelfstandigenaftrek verliest en daardoor de maatschap onvoordelig wordt. Daar staat natuurlijk tegenover dat een man-vrouwmaatschap, juist omdat er allerlei expliciete afspraken gemaakt worden, op een groot aantal punten duidelijkheid en zekerheid schept.

Terwijl de precieze implicaties van de toename van het aantal man-vrouwmaatschappen nog vrij lastig aan te geven zijn, is de uitwerking van de verzakelijking van de relaties tussen ouders

en kinderen veel duidelijker. Een gefaseerde overname is van invloed op het tijdstip waarop de overname geregeld wordt. De vorming van de maatschap vindt vaak plaats vóór de zoon verkering heeft. De (aanstaande) vrouw wordt dan geconfronteerd met een contract waarop zij geen invloed heeft kunnen uitoefenen en dat zij noch goed, noch af heeft kunnen keuren.

Maar ook als de maatschap tijdens de verkering of na het huwelijk is gevormd, is de vrouw maar weinig betrokken bij het overleg over de samenwerking. Slechts één op de vier verloofden/echtgenoten heeft meegepraat over de inhoud van het maatschapscontract. Deze geringe betrokkenheid vloeit onder andere voort uit het feit dat veel vrouwen de overdracht van het bedrijf zien als een zaak van de schoonfamilie, waarbij aangetrouwde familieleden geen bemoeienis hoeven te hebben.

Het blijkt ook dat op bedrijven met een vader-zoonmaatschap de jonge boerin duidelijk minder meewerkt dan op bedrijven met een éénhoofdige mannelijke leiding. In de eerste groep werkt één op de drie boerinnen meer dan 20 uur per week op het bedrijf, in de tweede groep geldt dit voor de helft van de jonge echtgenotes. De invloed van de rechtsvorm blijft bestaan wanneer rekening gehouden wordt met de gezinsfase en het al dan niet hebben van een betaalde baan buitenshuis.

*Tabel 5.2 Ondernemerschap jonge boerinnen naar rechtsvorm bedrijf, 1989 (in procenten)**

Ondernemerschap	Rechtsvorm	
	éénmanszaak	vader-zoon maatschap
Zeer laag (<6)	49	63
Overig	51	37
Totaal	100	100
N	216	49

*) Zie bijlage 4 voor een definitie van de variabele ondernemerschap.

Maar niet alleen werkt de boerin minder mee op bedrijven met een vader-zoonmaatschap, zij wordt ook minder betrokken bij bijvoorbeeld beslissingen over het bouwplan of de aankoop van grond en speelt een kleinere rol in de vertegenwoordiging van het bedrijf naar buiten. Anders gezegd: het ondernemerschap van jonge boerinnen op bedrijven met een samenwerkingsovereenkomst in het kader van de overdracht is laag (tabel 5.2). Het minder meewerken op het bedrijf, maar ook het gegeven dat er twee mannelijke bedrijfshoofden zijn, die alle zaken met elkaar kunnen bespreken en regelen en geen overlegpartner nodig hebben, zorgt er voor dat

vrouwen op deze bedrijven weinig invloed hebben op de gang van zaken. Al met al mag dus geconcludeerd worden dat de groei van het aantal vader-zoonmaatschappen ongunstige gevolgen heeft voor de jonge boerin.

5.2.3 Het trouwen onder huwelijkse voorwaarden

De toename van het aantal huwelijken onder huwelijkse voorwaarden heeft vergaande consequenties voor de vermogenspositie van de vrouw. Deze heeft bij een dergelijke verbintenis meestal een bedrag op haar privé-vermogen dat alleen de inboedel, uitzet en wat spaargeld omvat. Omdat in veel gevallen (70 procent) geen verrekenbeding wordt afgesproken, deelt de vrouw doorgaans niet mee in de winst en waardestijging van het bedrijf. Haar vermogen kan dan alleen vermeerderen door besparingen op inkomsten uit arbeid (op het bedrijf of buitenshuis) en door erfenissen. Wat betreft arbeid op het bedrijf geldt dat nog pas een minderheid van de boerinnen daarvoor met een eigen inkomen beloond wordt. Buitenshuis werken wordt weinig gedaan, zeker door boerinnen met kinderen. Bovendien wordt er weinig mee verdiend. Substantiële erfenissen liggen voor de meesten ook niet in het verschiet. Het gevolg van een en ander is dat bij echtscheiding de vrouw, ook al heeft zij gedurende haar huwelijk veel uren in het bedrijf en de huishouding gewerkt, met lege handen staat.

Gezegd zou kunnen worden dat het huwelijk onder huwelijkse voorwaarden meer recht doet aan het feit dat de man meestal het bedrijf inbrengt via zijn ouders. Bij een huwelijk in gemeenschap van goederen kan de vrouw bij scheiding immers de helft van de bezittingen opeisen, ook als haar inbreng verwaarloosbaar is geweest. Bedacht moet daarbij echter wel worden dat de meerderheid van de vrouwen dochter is van iemand met een eigen bedrijf. Vaak is afstand gedaan van het ouderlijk bedrijf ten gunste van een broer. Mede daardoor is de materiële inbreng in de schoonfamilie relatief gering.

Voor de toekomst moet rekening gehouden worden met een steeds groter deel van de boerinnen dat trouwt onder huwelijkse voorwaarden, en om fiscale redenen een man-vrouwmaatschap afsluit. Enerzijds wordt door het afsluiten van een samenwerkingsovereenkomst mee gedeeld in de winst waardoor het privé-vermogen toeneemt. Anderzijds wordt een groot voordeel van het trouwen onder huwelijkse voorwaarden verloren, doordat vrouwen in een maatschap ook voor schulden aansprakelijk gesteld kunnen worden.

5.3 Gevolgen voor het bedrijf

5.3.1 De verminderde arbeidsinbreng

De vraag naar arbeid van de boerin is, althans in kwantitatieve termen, het afgelopen decennium kleiner geworden. Algemene

redenen daarvoor zijn onder andere produktiebeperkende maatregelen en arbeidsbesparende technologische vernieuwingen.

Een meer specifieke en in tijd beperkter invloed op de vraag naar hulp van de vrouw in het bedrijf gaat waarschijnlijk uit van de groei van het aantal gefaseerde overdrachten. Wanneer de echtgenoot en de schoonvader, eventueel nog ondersteund door de schoonmoeder, samen het bedrijf runnen, is er in de meeste gevallen nog maar een kleine behoefte aan additionele arbeid. Zeker in de gezinsfase dat er nog geen kinderen zijn geboren, kan de jonge echtgenote dan buitenshuis gaan werken. Dit is gunstig voor het bedrijf, omdat de vrouw op die manier de schulden die in het kader van de overdracht gemaakt zullen moeten worden kan helpen verlichten.

Dat de jonge boerin de laatste jaren minder nodig is in het bedrijf, wil echter niet zeggen dat zij zonder meer gemist kan worden. Gesignaleerd is al dat het vooral gaat om een verschuiving van het hele jaar door werken naar af en toe inspringen. Dit sluit goed aan op de groei van het part-time buitenshuis werken. Door slechts in deeltijd buiten het bedrijf arbeid te verrichten is er in principe een redelijke flexibiliteit om inspringtaken uit te voeren.

In de praktijk wordt echter toch nog maar weinig buitenshuis gewerkt. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat boerinnen hun prioriteit bij het gezin hebben liggen. Drie van de vier ondervraagden is het eens met de stelling dat voor een vrouw haar gezin op de eerste plaats dient te komen. Bovendien blijkt dat veel mannen niets of bijna niets in het huishouden of aan kinderverzorging doen, zodat de vrouw daar grotendeels alleen voor staat. Verder is ook de organisatie van de produktie van belang. Op bijna de helft van de bedrijven met een in het bedrijf meewerkende echtgenote beslist niet de boerin over haar werktijden in een week, maar worden deze door de omstandigheden bepaald. En bijna 40 procent van de in het bedrijf meewerkende boerinnen moet vaak, op voor hen onverwachte momenten, assistentie verlenen. Blijkbaar vragen bedrijf en huishouding dus een dusdanig aanpassingsvermogen, dat zelfs een deeltijdbaan - zeker in combinatie met kinderen - te veel is.

De overgang naar meer inspringarbeid heeft, zoals eerder werd geconstateerd, gevolgen voor het ondernemerschap van de vrouw. Dit uit zich bijvoorbeeld in het feit dat vrouwen die maar af en toe meewerken denken veel minder goed in staat zijn het bedrijf voort te zetten bij het wegvallen van de man dan vrouwen die het hele jaar door op het bedrijf actief zijn (tabel 5.3). Illustratief in dit verband zijn ook de redenen die gegeven worden voor het onvermogen tot continuatie van de onderneming. De "inspringers" noemen vrijwel steeds, in veel varianten, het gebrek aan agrarische kennis: "heb ik de opleiding niet voor; "kan niet melken"; "vaktechnisch niet op de hoogte"; "ik zit er te weinig in"; "ik ben er niet geschikt voor"; "te bang voor melken, ken koeien niet". Slechts in een paar gevallen worden (ook) andere redenen naar voren gebracht.

Tabel 5.3 Mogelijkheden vrouw om bedrijf voort te zetten bij wegvallen man naar aard meewerken in bedrijf, 1989 (in procenten)

Vrouw kan bedrijf alleen voortzetten	Aard meewerken		
	inspringen	drukke perioden	hele jaar door
Nee	32	33	14
Misschien	12	3	6
Waarschijnlijk	20	24	17
Ja	36	39	62
Totaal	100	100	100
N	69	33	155

Tegenover de afname van de arbeid die de boerin *in* het bedrijf levert, staat een, zij het vrij kleine, toename van de hoeveelheid werk er *voor*. In principe is dit een gunstige ontwikkeling voor het bedrijf. Geconstateerd is immers dat maar weinig jonge echtgenotes een op de agrarische praktijk gerichte opleiding of cursus hebben gevolgd en er een daling te bespeuren is in het aantal vrouwen van agrarische afkomst. Daarentegen zijn er nogal wat boerinnen met een vooropleiding die goed aansluit op werk *voor* het bedrijf. In dat licht bezien is het gunstig dat dit soort taken in omvang toeneemt.

Bedacht moet echter wel worden dat de taken die vrouwen momenteel *voor* het bedrijf uitvoeren weinig kennis vereisen en ook maar weinig verantwoordelijkheden met zich meebrengen. Om de opleiding echt goed uit de verf te laten komen zou ook daar verandering in moeten komen.

5.3.2 De verzakelijking

Een man-vrouwmaatschap is, zo valt te lezen in een brochure van het NAJK (1991:9) "fiscaal gezien voor veel agrarische bedrijven (heel) voordelig". Dit geldt sinds de belastingherziening-Oort en is de belangrijkste reden dat dergelijke overeenkomsten zo populair geworden zijn.

Naast het fiscale aspect zijn echter ook nog andere voordelen te noemen. Zo kunnen in een maatschapsovereenkomst regels worden opgenomen over wat er moet gebeuren bij verwachte en onverwachte veranderingen in de eigen situatie. Daarbij gaat het om zaken als tijdelijke of permanente arbeidsongeschiktheid van een van de maten, de wens van de opvolger toe te treden tot de maatschap, echtscheiding en het overlijden van een van de partners. Het voordeel van het vroegtijdig treffen van regelingen is dat in alle rust, terwijl de onderlinge verhoudingen goed zijn, over diverse potentiële problemen kan worden gepraat en daar ook op-

lossingen voor aangedragen kunnen worden. Dit heeft een gunstig effect op de continuïteit van bedrijven. Immers, de kans dat men in paniek of door ruzie de verkeerde beslissingen neemt, wordt door het opstellen van een contract waarin met veel mogelijke situaties rekening gehouden wordt, aanzienlijk verkleind.

Een laatste punt dat in dit verband genoemd moet worden heeft betrekking op de betrokkenheid van de vrouw. Door het aangaan van een maatschap wordt de vrouw, in ieder geval in formele en materiële zin, meer verantwoordelijk voor het bedrijf. Maar ook haar werkhouding kan door een samenwerkingsacte veranderen. Zo zegt een in Binder (oktober 1991) geïnterviewd vrouwelijk lid van een maatschap: "Daarvoor (vóór het afsluiten van de maatschap - red.) had ik toch zoiets van: het gaat me wel aan, maar ik laat het toch liever over aan Erik. Nu heb ik dat veel minder". Daar komt bij dat de vrouw, om voor de zelfstandigenaftrek in aanmerking te komen, minimaal 1225 uur per jaar op het bedrijf werkzaam moet zijn. Door de genoemde zaken wordt er een stukje "zekerheid" voor het bedrijf gecreëerd. Enerzijds is er een vrij zware financiële stok achter de deur om tenminste een bepaalde hoeveelheid arbeid te leveren. Anderzijds kan een grotere verantwoordelijkheid motiverend werken en aldus de arbeidsvoorziening op langere termijn veilig stellen. Concreet zou dit laatste kunnen betekenen dat de vrouw het in een maatschap op het bedrijf werken zo waardeert, dat zij afziet van het zoeken naar een baan buitenshuis wanneer de kinderen wat groter geworden zijn.

Kan dus wat betreft de groei van het aantal man-vrouwmaatschappen geconcludeerd worden dat deze gunstig is voor de bedrijven, hetzelfde geldt voor het tweede aspect van verzakelijking tussen de echtelieden - de toename van de gewoonte om onder voorwaarden in het huwelijk te treden. Het voordeel hiervan komt het meest pregnant naar voren bij echtscheiding. Wanneer in volledige gemeenschap van goederen is getrouwd, heeft iedere partner bij scheiding recht op de helft van het gemeenschappelijke vermogen, inclusief de waarde van het bedrijf en dit ongeacht de eigen inbreng. Het zal duidelijk zijn dat in een dergelijke situatie, althans wanneer het aandeel waarop men recht kan doen gelden werkelijk opgeëist wordt, voortzetting van het bedrijf uiterst moeilijk zal zijn. Bij uitsluiting van iedere gemeenschap van goederen heeft elke partner bij scheiding recht op het door hem of haar bij het trouwen ingebrachte vermogen inclusief wat daar tijdens het huwelijk nog bij is gekomen. Indien het bedrijf door de man is ingebracht - dit is de meest voorkomende situatie - zal het uit elkaar gaan van de echtelieden economisch gezien maar weinig invloed hebben op de continuatiekans van de onderneming.

Ook de toename van het aantal vader-zoonmaatschappen mag als gunstig voor de bedrijven beoordeeld worden (Van den Hoek, Spierings 1992). Bij gelijke kosten voor het bedrijfshoofd houdt een opvolger die werkt in een maatschap met zijn vader netto meer over dan bij andere beloningsvormen. Dit komt onder andere omdat

hij gebruik kan maken van regelingen als de zelfstandigen- en vermogensaftrek. Hierdoor wordt de overdracht van het bedrijf financieel gezien minder moeilijk. Bovendien wordt de opvolger in een maatschap niet ineens "voor de leeuwen gegooid" maar kan hij geleidelijk aan leren zelfstandig te werken en beslissingen te nemen. Tot slot: de zekerheid over de opvolging verhoogt de betrokkenheid bij het bedrijf.

Tegenover al deze voordelen staat eigenlijk maar één nadeel. Dit betreft de relatief zwakke positie van de jonge boerin in de vader-zoonmaatschap. Zij werkt, zoals eerder is geconstateerd, duidelijk minder op de boerderij dan haar lotgenot op een bedrijf met éénhoofdige leiding. Bovendien heeft zij minder invloed op het reilen en zeilen van het bedrijf. Deze geringere betrokkenheid tijdens de maatschap kan er in theorie toe leiden dat de vrouw zich op andere zaken gaat concentreren (bijvoorbeeld de kinderen, een baan buitenshuis of vrijwilligerswerk) en daardoor ook na het beëindigen van de samenwerkingsovereenkomst tussen haar echtgenoot en diens vader relatief weinig op het bedrijf gaat meewerken. Belangrijk in dit verband is ook dat de feitelijke overdracht in een steeds later stadium plaatsvindt, waardoor de periode van minder betrokkenheid langer duurt.

Argumenten voor de zojuist gemaakte veronderstelling lijken op het eerste gezicht ontleend te kunnen worden aan gegevens uit de enquête. Bij vergelijking van de boerinnen op bedrijven die gefaseerd (via een maatschap) van familie zijn overgenomen met boerinnen op bedrijven die direct van vader op zoon zijn overgegaan blijkt dat de eerste groep minder vaak het hele jaar door agrarisch werk verricht op het bedrijf, in totaal iets minder uren aan arbeid in en voor het bedrijf besteedt en ook slechter scoort op de variabele ondernemerschap. Nadere analyse leert echter, dat deze verschillen grotendeels samenhangen met de gezinsfase. De boerinnen op direct overgenomen bedrijven hebben over het algemeen al wat oudere kinderen. Wanneer daarmee rekening gehouden wordt, vallen de genoemde verschillen vrijwel geheel weg. Geconcludeerd kan derhalve worden dat de geringere betrokkenheid van de vrouw bij het bedrijf in de tijd dat haar echtgenoot in een maatschap samenwerkt met zijn vader, waarschijnlijk niet doorwerkt in de fase na de overdracht.

5.4 Conclusies

De hoeveelheid arbeid die de jonge boerin *in* het bedrijf levert, is gaandeweg kleiner geworden. Bovendien is het werk steeds meer verschoven in de richting van inspringtaken. Het gevolg hiervan voor de vrouw is dat zij steeds moeilijker meer specifieke bedrijfskennis kan opbouwen en dus ook geen eigen arbeidsveld kan afbakenen. Het gevolg voor de onderneming is waarschijnlijk dat wanneer de man wegvalt, de kans op continuatie door de echtgenote kleiner wordt.

Tegenover de afname van de arbeidsparticipatie in het bedrijf staat een toename van de arbeid er *voor*. Dit sluit op zich goed aan op de veelal niet-agrarische opleidingen die de jonge boerinnen gevolgd hebben. Ten aanzien van zaken als administratie en boekhouding hebben zij meer kennis in huis dan ten aanzien van landbouwtechnische activiteiten. De verschuiving in de aard van het werk zal derhalve waarschijnlijk gunstig voor het bedrijf uitpakken.

Sinds 1989 is het aantal man-vrouwmaatschappen sterk gestegen. Aangenomen mag worden dat deze stijging niet voortkomt uit een toegenomen ondernemerschap van de vrouw, maar het resultaat is van de belastingherziening van Oort, waardoor maatschappen tussen echtelieden fiscaal aantrekkelijker geworden zijn.

Over het algemeen heeft de toename van genoemde samenwerkingsovereenkomsten positieve gevolgen voor de vrouw (economische zelfstandigheid, vastgelegde beslissingsbevoegdheid, naar buiten toe duidelijk dat meegewerkt wordt). Mogelijke nadelen zijn dat de boerin mede aansprakelijk wordt voor bedrijfsschulden, ook al is er onder voorwaarden getrouwd, en dat haar vrijheid van handelen, bijvoorbeeld om een baan buitenshuis te nemen, wordt beperkt.

Wat betreft het bedrijf overheersen eveneens de positieve implicaties: man-vrouwmaatschappen zijn fiscaal aantrekkelijk, dwingen tot het regelen van allerlei zaken, zorgen voor een grotere betrokkenheid van de vrouw en "dwingen" - in verband met de voorwaarden voor de zelfstandigenaftrek - tot een arbeidsinzet van de boerin van tenminste 1225 uur.

Maar niet alleen het aantal man-vrouwmaatschappen is gegroeid, hetzelfde geldt voor het aantal vader-zoonovereenkomsten. Gebleken is dat de echtgenote van de jonge maat tijdens de looptijd van een dergelijke overeenkomst maar weinig betrokken is bij het bedrijf. Dit zou als een negatief punt aangemerkt kunnen worden. Echter, naar voren gekomen is ook dat van deze geringe betrokkenheid na afloop van de maatschap niets meer te bespeuren valt. Het gaat dus om een tijdelijke kwestie. Voor het bedrijf heeft een ouder-kindmaatschap overwegend positieve gevolgen.

Dit laatste geldt ook voor de inmiddels wijd verbreide gewoonte om onder voorwaarden te trouwen. Voor de boerin is deze ontwikkeling echter minder gunstig. Dit hangt vooral samen met het feit dat een meerderheid van de vrouwen geen eigen inkomen heeft en vaak geen verrekenbeding wordt overeengekomen. Het resultaat daarvan is dat bij faillissement of echtscheiding de vrouw met lege handen achterblijft.

6. SLOTBESCHOUWING

Wat kan na het voorgaande geconcludeerd worden ten aanzien van de positie van de boerin? Is deze positie het afgelopen decennium veranderd? Kort samengevat luidt het antwoord op deze vraag dat er wel wijzigingen hebben plaatsgevonden, maar dat toch niet van een fundamentele verandering kan worden gesproken. Dit geldt met name voor de aspecten zeggenschap en zelfstandigheid.

Geconstateerd is dat de boerinnen wat meer *voor* het bedrijf en aanzienlijk minder *in* het bedrijf zijn gaan werken. Dit laatste hangt onder andere samen met een verschuiving van het hele jaar door agrarische arbeid op het bedrijf verrichten naar af en toe inspringen. Vastgesteld is dat bij de "inspringers" het ondernemerschap in het algemeen (nog) minder ontwikkeld is dan bij degenen die het hele jaar door meewerken. Ook kunnen zij moeilijk een eigen domein wat betreft het werk op het bedrijf creëren en zijn zij minder goed in staat het bedrijf voort te zetten bij het wegvallen van de man.

Ondanks dit alles is de betrokkenheid van boerinnen bij het bedrijf onverminderd groot. Bovendien worden er nog steeds zeer veel uren gemaakt. Voor sommige vrouwen die graag minder willen werken, zou het kunnen helpen om een kosten-baten analyse te maken van de zelfvoorzienende arbeid. Zoals de geënquêteerde vrouwen zeiden, voelden ze zich vaak schuldig als ze te weinig tijd hadden voor de moestuin of om zelf kleren te maken. Zelden had men zich echter expliciet afgevraagd of de opbrengsten daarvan in redelijke verhouding tot de inspanningen stonden.

Een andere verandering naast de verminderde en verschoven arbeidsinbreng is de langzamerhand algemeen wordende gewoonte om onder voorwaarden te huwen. Op zich is deze ontwikkeling als gunstig te kwalificeren. Aandacht zal echter moeten worden besteed aan het vaak ontbreken van een verrekenbeding in de voorwaarden. Vooral wanneer de boerin geen eigen inkomsten heeft, kan dit onrechtvaardige gevolgen hebben. Hetzelfde geldt voor niet uitgevoerde verrekenbedingen. Van belang in dit verband is dat de huwelijkse voorwaarden dusdanig geformuleerd moeten zijn, dat de belastingdeskundige ermee uit de voeten kan. Dit vereist goed overleg tussen notaris en fiscalist, iets dat momenteel nog wel eens ontbreekt 1).

Na 1989 is het aantal man-vrouwmaatschappen en vrouwen met een zelfstandige beloning aanzienlijk gegroeid, ten koste van de meewerk-aftrek. Deze verschuiving is waarschijnlijk niet veroorzaakt door veranderde rolopvattingen of een grotere zeggenschap

---

1) Zie bijvoorbeeld Oogst van 6-9-1991, waarin een artikel staat met als kop: "Meer overleg nodig tussen notaris en accountant".

van de vrouw. Veeleer lijken de veranderingen in de fiscale wetgeving (Oort) hierbij een rol gespeeld te hebben. Door deze veranderingen was/is voor een vrij groot aantal bedrijven de eerder voor de meewerkende vrouw gekozen fiscale constructie financieel gezien niet meer de meest gunstige, met als gevolg dat men naar andere vormen van beloning is gaan zoeken of dat in de nabije toekomst gaat doen. Na voltooiing van deze aanpassing aan de "nieuwe" fiscale regels mag, althans wat betreft de man-vrouwmaatschappen, een *afname* van de populariteit verwacht worden. Dit hangt onder andere samen met het feit dat de arbeidsinbreng van de jonge boerin terug aan het lopen is. Daardoor zal op sommige bedrijven het bestaande fiscale voordeel van de man-vrouwmaatschap verdwijnen en bijvoorbeeld de zelfstandige beloning aantrekkelijker worden.

Wat opvalt, is de geringe keuze-vrijheid van de boerinnen. Zij trouwen, vergeleken met andere vrouwen, op jonge leeftijd. Doorgaans hebben zij op dat moment een baan buitenshuis. Hun (aanstaande) echtgenoot zit vaak in een maatschap met zijn vader. Deze is in veel gevallen aangegaan vóór er sprake was van een verkering, waardoor de boerin dus min of meer voor een *fait accompli* wordt gesteld. Maar zij vindt ook dat de overdracht een zaak van de schoonfamilie is.

Veel boerinnen, vooral de jongere, blijven na het huwelijk buitenshuis werken. Wel wordt soms het aantal uren wat gereduceerd. Na de geboorte van het eerste kind wordt vrijwel altijd ontslag genomen. De achterliggende reden daarvoor is volgens eigen zeggen veelal dat werk buitenshuis niet te combineren is met de arbeid op het bedrijf, in gezin en huishouding. Van een "vrije keuze" om al dan niet te stoppen is dus geen sprake. Opvallend in dit verband is ook dat 30 procent van de niet-buitenshuis werkende boerinnen, indien mogelijk, graag elders een baan zou willen hebben.

Op het bedrijf wordt, wanneer de echtgenoot nog in maatschap is met zijn vader, een relatief gering aantal uren gewerkt. De jonge boerin wordt ook weinig betrokken bij overleg over bedrijfsaangelegenheden, terwijl zij toch geacht wordt de bedrijfsovername mee te financieren. Omdat de volledige overname op steeds minder jonge leeftijd plaatsvindt, duurt de zojuist aangegeven situatie steeds langer. Weliswaar bleek dat momenteel nog geen invloed te hebben op het latere functioneren van de jonge boerin, het moet echter niet uitgesloten worden geacht dat bij een verdere verhoging van de overnameleeftijd wèl negatieve effecten zullen optreden. Onderzocht zou daarom moeten worden hoe vader-zoonmaatschappen op een goede en niet te bewerkelijke wijze gecombineerd kunnen worden met man-vrouwcontracten.

In dit verband dient gewezen te worden op de pogingen tot combinatie via het creëren van ondermaatschappen. Daarbij brengt de zoon zijn deel van de vader-zoonmaatschap in in een man-vrouwmaatschap. Het voordeel van deze constructie boven een maatschap vader-zoon-schoondochter is dat de zoon en zijn echtgenote aller-

lei zaken kunnen regelen zonder dat de (schoon)vader daarbij hoeft te worden betrokken en lastiggevallen. De afspraken in de vader-zoonmaatschap blijven immers onverkort gelden, er worden alleen additionele regelingen getroffen. Dit is tegelijkertijd het grote nadeel. De afspraken tussen vader en zoon fungeren namelijk als een soort keurslijf voor de bepalingen in het man-vrouwcontract en beperken dus de vrijheid van handelen. Bovendien is nog een vraag of, en zo ja onder welke voorwaarden, de fiscus een vrouw die deel uitmaakt van een ondermaatschap als ondernemer zal aanmerken.

Na de overdracht van het bedrijf, vooral als de kinderen al wat groter zijn, gaat de boerin doorgaans meer meewerken op het bedrijf. In veel gevallen (50%) beslist zij ook in deze fase niet zelf over haar werktijden, maar worden deze door de omstandigheden bepaald. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat haar prioriteit bij het gezin blijft liggen, terwijl ook de huishoudelijke taken grotendeels op haar schouders rusten.

Waarschijnlijk doet de boerin weer een stapje terug op het bedrijf als zich een opvolger aandient.

Boven is geconstateerd dat het aantal man-vrouwmaatschappen door de belastingherziening-Oort in de nabije toekomst eerst verder zal stijgen, om daarna weer af te nemen. Indien men een afname van het aantal samenwerkingsovereenkomsten ongewenst vindt, zijn maatregelen noodzakelijk. Deze zouden ook nuttig kunnen zijn voor bedrijven waar op dit moment reeds om belastingtechnische redenen van een man-vrouwcontract is of wordt afgezien, bijvoorbeeld omdat de vrouw minder dan 1225 uur per jaar werkt en dus geen gebruik kan maken van de zelfstandigenaftrek.

In dit verband dient natuurlijk goed te worden nagegaan of maatschappen wel voor alle vrouwen zo wenselijk zijn. Dit mag worden betwijfeld. Allereerst geldt dat maatschappen lang niet in alle gevallen fiscaal voordelig zijn. Bovendien is er een aanzienlijke groep meewerkende vrouwen die (nog) geen mede-ondernemer wil of kan worden. Weliswaar zou de helft van de geënquêteerde jonge boerinnen het bedrijf voortzetten bij het wegvallen van de man, maar nog geen 30 procent beschouwt zichzelf als mede-ondernemer. Bovendien scoort maar vijf procent redelijk hoog op de door ons geconstrueerde variabele ondernemerschap. Al met al een (te) magere uitslag om alle kaarten op man-vrouwmaatschappen te zetten.

De Centrale van Plattelandsvrouwenorganisaties pleit in dit verband voor het toekennen van wat genoemd wordt een *beroepsstatus* aan de aanzienlijke groep meewerkende boerinnen, niet zijnde ondernemer (Lodder, 1991). Dit houdt in dat de positie van de op het bedrijf meewerkende boerinnen formeel wordt vastgelegd en ook wordt gehonoreerd met een eigen inkomen, bijvoorbeeld via de zelfstandige beloning. De meewerk-aftrek zou in deze visie afgeschaft moeten worden.

Hoewel de beroepsstatus misschien een aantrekkelijke wijze is om de *bedrijfs*arbeid van de boerin te formaliseren, doet deze

geen recht aan het feit dat de boerin door de zorg voor huishouding en kinderen haar echtgenoot in staat stelt zich maximaal aan het bedrijf te wijden. In een echt goede regeling zou ook daar, in ieder geval in financiële zin, rekening mee gehouden dienen te worden. Dit zou bijvoorbeeld kunnen gebeuren door bepalingen dienaangaande op te nemen in de huwelijkse voorwaarden 1).

Twee zaken verdienen tot slot nog vermelding. De eerste heeft betrekking op het feit dat het nogal eens voorkomt dat onder voorwaarden getrouwde vrouwen, die meewerken in het bedrijf van hun man, bij leningen voor het bedrijf gevraagd wordt om te tekenen voor mede-aansprakelijkheid. Het is van groot belang dat vrouwen duidelijk op de consequenties hiervan geattendeerd worden. Ook moeten zij goed geïnformeerd worden over de "hardheid" van het verzoek en, daarmee samenhangend, over mogelijke andere oplossingen.

Min of meer hetzelfde geldt voor niet in gemeenschap van goederen getrouwde boerinnen die een maatschap met hun echtgenoot aangaan. Ook dan ontstaat mede-aansprakelijkheid voor eventuele schulden. Duidelijke voorlichting is ook op dit punt dringend gewenst.

---

1) Bij huwelijken in gemeenschap van goederen wordt de huishoudelijke arbeid en de zorg voor de kinderen eigenlijk automatisch verrekend.

BIJLAGEN

Bijlage 1 Persoonlijke ondernemingen groter 79 sbe met een boerin jonger dan 45 jaar in de categorieën bedrijven met één- en meerhoofdige leiding: schatting voor 1988 en verdeling in mondelinge enquête.

A. Schatting voor 1988

Volgens de landbouwtelling waren er in mei 1988 83.030 bedrijven van 80 sbe of groter; 65.795 van deze bedrijven hadden een éénhoofdige leiding, 17.235 een meerhoofdige.

Van de 65.795 bedrijven met éénhoofdige leiding hadden er 30.976 een jong bedrijfshoofd (i.e. een hoofd jonger dan 47 jaar). Op grond van de gegevens uit de telefonische enquête (zie hoofdstuk 2) mag verwacht worden dat op 15.236 bedrijven met meerhoofdige leiding (>= 80 sbe) een jong bedrijfshoofd aanwezig was.

De telefonische enquête levert ook informatie over het relatief aantal bedrijven met een jong bedrijfshoofd én een jonge boerin. Op basis van deze gegevens mag verondersteld worden dat op 26.431 bedrijven met éénhoofdige en op 10.879 bedrijven met meerhoofdige leiding een jonge boerin aanwezig was. Anders geformuleerd: van de bedrijven met een jonge boerin had 71,5 procent een éénhoofdige leiding en 28,5 procent een meerhoofdige leiding.

B. Mondelinge enquête

Van de 308 geënquêteerde vrouwen waren er 226 afkomstig van een bedrijf met één- en 82 van een bedrijf met meerhoofdige leiding. In percentages uitgedrukt bedragen deze aantallen respectievelijk 73,4 en 26,6 procent. Deze verdeling komt redelijk overeen met de geschatte verdeling in de totale populatie, i.e. de bedrijven die in 1988 groter gelijk 80 sbe waren en waarop een jonge boerin aanwezig was.

Bijlage 2 Verschillen tussen respondenten en non-respondenten

Tabel B2.1 Respondenten versus non-respondenten naar provincie (in procenten; N = aantal bedrijven in steekproef met een jonge boerin)

Provincie	Respondenten	Non-respondenten	Totaal
Groningen	64	36	100 (N= 14)
Friesland	69	31	100 (N= 35)
Drenthe	78	22	100 (N= 27)
Overijssel	54	46	100 (N= 46)
Flevoland	81	19	100 (N= 16)
Gelderland	64	37	100 (N= 74)
Utrecht	50	50	100 (N= 18)
Noord-Holland	62	38	100 (N= 34)
Zuid-Holland	65	35	100 (N= 79)
Zeeland	38	63	100 (N= 16)
Noord-Brabant	59	41	100 (N=104)
Limburg	53	48	100 (N= 40)
Nederland	61	39	100 (N=503)

De kans dat de relatie respons - provincie op toeval berust, bedraagt 0,21 (Chi-kwadraat = 14,4; df = 11).

Tabel B2.2 Respondenten versus non-respondenten naar bedrijfstype (in procenten; N = aantal bedrijven in steekproef met een jonge boerin)

Bedrijfstype	Respondenten	Non-respondenten	Totaal
Melkveehouderij	64	36	100 (N=193)
Intensieve veehouderij	54	46	100 (N= 82)
Gemengd	69	31	100 (N= 48)
Akkerbouw	65	35	100 (N= 54)
Glastuinbouw	67	33	100 (N= 66)
Overige tuinbouw	48	52	100 (N= 60)
Alle typen	61	39	100 (N=503)

De kans dat de relatie respons - bedrijfstype op toeval berust, bedraagt 0,11 (Chi-kwadraat = 9,0; df = 5).

Tabel B2.3 Respondenten versus non-respondenten naar bedrijfsomvang (in procenten; N = aantal bedrijven in steekproef met een jonge boerin)

Bedrijfsomvang (in sbe)	Respondenten	Non-respondenten	Totaal
80-160	59	42	100 (N=118)
160-240	55	45	100 (N=162)
240-320	65	36	100 (N=107)
>= 320	70	30	100 (N=116)
Alle bedrijven	61	39	100 (N=503)

De kans dat de relatie respons - bedrijfsomvang op toeval berust is 0,07 (Chikwadraat = 7,2; df = 3).

Bijlage 3 Vragenlijst

In de (gestructureerde) vragenlijst die gebruikt is bij de mondelinge enquête in het kader van het onderzoek "Jonge vrouwen op agrarische gezinsbedrijven" komen 14 items aan de orde. Per item is een groot aantal vragen geformuleerd. Het weergeven van al die vragen zou een zeer aanzienlijke hoeveelheid ruimte vergen. Vandaar dat hier wordt volstaan met het vermelden van de items.

Items vragenlijst Jonge vrouwen op agrarische gezinsbedrijven:

- bedrijfsgegevens
- persoonlijke gegevens
- rechtsvorm bedrijf
- arbeidsinbreng vrouw
- arbeidstaakbeheersing
- ondernemerschap
- werk in het huishouden
- baan buitenshuis
- levensloop boerin
- type huwelijk
- vermogensinbreng
- testament en erfenis
- fiscale positie boerin
- houding/wensen

Bijlage 4 Variabele ondernemerschap

Dimensie	Varnaam	Varnummer	Code	Waarde ondernemerschap	Maximaal
1. ZELFBEELD					
	ondschap	111	1	2	2
			2	1	
					2
2. BESLISSINGEN					
	meebeslissen	113	1,2	1	1
	verzekeringen	114	2,3	1	1
	verkoop grond	115	2,3	1	1
	bouwplan	116	2,3	1	1
	investeringen	118	2,3	1	1
					5
3. VERTEGENWOORDIGING NAAR BUITEN					
3A. LIDMAATSCHAP					
	standsorg	121	3,4	1	1
	coöperatie	122	3,4	1	1
	studieclub	125	3,4	1	1
	bedrijfsverz	126	3,4	1	1
					4
3B. VERGADERINGEN					
	standsorg	127	2	1	1
	coop	128	2	1	1
	studieclub	129	2	1	1
					3
4. ONMISBAARHEID					
	man in staat	130	1	2	2
			2	1	
	man doet het	133	1	2	2
			2	1	
					4
5. POTENTIEEL ONDERNEMERSCHAP					
	vrouw in staat	135	3	1	
			4	2	2
	vrouw doet het	138	3	1	
			4	2	2
					4
extra dimensie:					
6. ZELFSTANDIG ONDERNEMERSCHAP, AUTONOMIE					
	beslissingen lange termijn	114,115, of 118	3	1	1
	jaarlijks	116 of 117	3	1	1
	lidmaatschap	121,122, 125,126	3	1	1
					3
					25

Bijlage 5 Enquête onder VLB-leden

Eind september 1991 is aan vrijwel alle leden van de VLB 1) een enquête-formulier toegestuurd. Doel van deze actie was het opsporen van de effecten van de belastingherziening-Oort op de fiscale beloning van boerinnen. Aan de VLB-leden zijn de volgende vragen voorgelegd:

- het aantal agrarische ondernemers waarvoor men de belastingaangifte heeft gedaan, apart voor 1989 en 1990 2);
- het aantal mee-ondernemende of meewerkende agrarische vrouwen waarvoor gebruik is gemaakt van de mogelijkheid tot fiscale beloning, apart voor 1989 en 1990;
- het aantal vrouwen dat beloond is via a. een man-vrouwmaatschap; b. reële beloning; c. meewerkaftrek (apart voor 1989 en 1990);
- of men het gebruik van man-vrouwmaatschappen meer heeft bevorderd dan voorheen en zo ja, op welke wijze dat is geschied;
- voor hoeveel cliënten een man-vrouwmaatschap fiscale voordelen biedt;
- of men het gebruik van de reële beloning meer heeft bevorderd dan voorheen
- het aantal cliënten waaronder een meewerkcontract is verspreid
- het aantal cliënten waarvoor de reële beloning fiscale voordelen biedt.

Van de zestien aangeschreven VLB-leden bleek er één geen agrarische cliënten te hebben. Vier kantoren hebben niet op het verzoek om informatie gereageerd en één maar zeer partieel. Derhalve kan beschikt worden over de gegevens van elf grote boekhoudbureaus. Te zamen verzorgen deze bureaus volgens eigen opgave de belastingaangifte voor ruim 45.000 agrarische ondernemers. In ongeveer 70 procent van deze gevallen geniet de meewerkende of mee-ondernemende vrouw een fiscale beloning.

Onderzocht is of de VLB-gegevens over de fiscale beloning van agrarische vrouwen representatief zijn voor de totale agrarische populatie. Daartoe is gebruik gemaakt van de landbouwtelling 1991 en gegevens verzameld voor de evaluatie van de zwangerschaps- en bevallingsverlofregeling (Overbeek en Nouws, 1992). In het laatste geval gaat het om materiaal verkregen via een in 1991 gehouden enquête onder agrarische bedrijven (persoonlijke ondernemingen) met een bedrijfshoofd dat in 1989 38 jaar of jonger was en waar toen een meewerkende echtgenote aanwezig was of een vrouw als (mede)bedrijfshoofd stond geregistreerd.

---

1) De VVAA is niet aangeschreven, omdat van dit bureau bekend was dat het niet of nauwelijks voor agrariërs werkt.
2) De belastingaangifte-1990 was op het moment van de enquête meestal nog niet gedaan. Het gaat wat dit jaar betreft dus doorgaans om verwachtingen.

Van de bedrijven die blijkens de enquête een man-vrouwmaatschap kenden of waar de echtgenote van de ondernemer tien of meer uur per week meewerkte en dus voor fiscale beloning in aanmerking kwam, is onderzocht hoe de opgave bij de landbouwtelling in 1991 luidde (tabel B.1).

Tabel B5.1 Bedrijven met volgens eigen opgave een man-vrouwmaatschap of een 10 uur of meer per week meewerkende boerin of tuindersvrouw, naar opgave in de landbouwtelling 1991

Eigen opgave boerin of tuindersvrouw	Opgave in landbouwtelling		
	vrouw mede-bedrijfshoofd	vrouw meewerkend, >= 10 uur p.w.	totaal
Man-vrouwmaatschap	24	49	73
Meewerkend >= 10 uur/week	7	315	322
Totaal	31	364	395

Uit tabel B5.1 kan afgeleid worden dat in de landbouwtelling niet goed wordt opgegeven of de (mee)werkende echtgenote van de boer of tuinder alleen maar meewerkt, of ook mede-ondernemer is. Tegelijkertijd levert de tabel echter instrumenten om voor deze fout te corrigeren. Zo blijkt bijvoorbeeld dat van de vrouwen die in de landbouwtelling geregistreerd staan als 10 uur of meer per week meewerkend eigenlijk ruim 13 procent (49/364 * 100%) in een man-vrouwmaatschap zit 1). En van de vrouwen die geregistreerd staan als mede-bedrijfshoofd is ruim 20 procent dat in feite niet.

Volgens de landbouwtelling 1991 zouden er op de persoonlijke ondernemingen in totaal 4.980 vrouwelijke mede-bedrijfshoofden zijn en 47.599 10 uur of meer op het bedrijf meewerkende echtgenotes. Na toepassing van de bovengenoemde correctiefactoren veranderen deze aantallen in respectievelijk 10.263 en 42.316. Dat zou betekenen dat in mei 1991 van de 52.579 (mee)werkende boerinnen en tuindersvrouwen die in aanmerking kwamen voor een fiscale beloning ruim 19 procent in een man-vrouwmaatschap zat.

Hoe verhoudt dit cijfer zich nu tot de uitkomsten van de VLB-enquête? De elf VLB-leden die hun medewerking aan het onderzoek hebben verleend hadden in 1990 onder hun cliënten 34.012 agrariërs wier vrouw voor het werk op het bedrijf fiscaal beloond werd. In 6.562 gevallen was

1) Het feit dat de enquête betrekking heeft op bedrijven met een jonger bedrijfshoofd is bij de correctie geen bezwaar, omdat de factor leeftijd niet van invloed is op het vóórkomen van man-vrouwmaatschappen.

er sprake van een man-vrouwmaatschap. Dit impliceert een percentage maatschappen van 19 procent, een cijfer dat vrijwel overeenkomt met de schatting uit de landbouwtelling. De conclusie kan dus luiden dat de gegevens uit de VLB-enquête over de fiscale beloning van (mee)werkende boerinnen en tuindersvrouwen een redelijk beeld geven van de situatie op dit gebied in de totale agrarische populatie.

LITERATUUR

Bauwens, A.L.G.M. en G.M.J. Loeffen
De veranderende economische en sociale positie van de boerin in Nederland
Den Haag, LEI, 1984

Becker, G.S.
"A Theory of the Allocation of Time"
The Economic Journal 75(1965), pp. 493-517

Berg, H.
"Vrouwen op het Hoge Land in Groningen, 1880-1914"
In: Backerra, F. et al (red.)
Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland
Zutphen, 1989

Blom, U.Ph.
"Vrouwen en rurale ontwikkeling; Veranderingen in de arbeidsverdeling in een Spaans Pyreneeëndorp"
Spil, 63-64/65-66(1987)

Blom, U.Ph. en J.M.van den Hoek
De tijdsbesteding van boerinnen en tuindersvrouwen
Den Haag, LEI, 1988

Blom, U.Ph. en J.M.van den Hoek
Zwangerschapsverlof voor boerinnen en tuindersvrouwen
Den Haag, LEI, 1989

Bouquet, M.
"Production and reproduction on family farms in South West England"
Sociologia Ruralis 22(1982)3/4, pp 227-239

Bruyn-Hundt, M.
Huishouden onbetaalde arbeid
Deventer, VLS, 1985

CBS
Onderzoek gezinsvorming 1988: samenwonen, trouwen, geboorteregeling, werken en kinderen krijgen
Den Haag, 1990 (A)

CBS
Enquête beroepsbevolking 1990
Den Haag, 1990 (B)

Chayanov, A.V.
Peasant Farm Organization
Moscow, CPH, 1925

Friedmann, H.
The Family Farm in Advanced Capitalism: Outline of a Theory of Simple Commodity Production in Agriculture
In: Bussel, F.H. and T. Murphy (ed.)
The Polictical Economy of Agriculture is Advanced Industrial Societies
New York, UPA, 1986

Galeski, B. and E.Wilkening
Family Farming in Europe and America
London, WP, 1987

Gasson, R.
"Goals and Values of Farmers"
Journal of Agricultural Economics, 24(1973)3, pp. 521-537

Gasson, R. et al.
"The Farm as a Family Business: A Review"
Journal of Agricultural Economics, 39(1988)1, pp. 1-39

Gronau, R.
"Leisure, Home Production, and Work; The Theory of the Allocation of Time Revisited"
Journal of Political Economy, 85(1977)6, pp. 1099-1123

Haan, H.J. de
Sociaal-culturele reproduktie van het gezinsbedrijf
Tijdschrift voor Sociaalwetenschappelijk onderzoek van de Landbouw, 1(1986)1, pp. 65-88

Haan, H.J. de en A.T.J.Nooij
"Het gezinsbedrijf als politiek en wetenschappelijk begrip: Ideaalbeelden rondom de boer en zijn bedrijf in Nederland"
Tijdschrift voor Sociaalwetenschappelijk onderzoek van de Landbouw, 5(1990)3, pp. 243-262

Hagenaars, A.J.M. en S.R. Wunderink-Van Veen
Soo gewonne soo verteert. Economie van de huishoudelijke sector
Leiden, 1990

Hathaway, D.E.
Government and Agriculture; Economic Policy in a Democratic Society
New York, MC, 1966

Herwaarden, K. van
"In m'n eentje zou ik er niet zo gauw heengaan..." Over jonge (a.s.) agrarische vrouwen in Zeeland
Goes, Z.A.J.K., 1986

Hobbelink, A.
Je trouwt niet alleen met een boer ... maar ook met zijn bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente, 1950-1980
Nijmegen, 1982

Hobbelink. A. en S. Spijkers
"Naar meer zicht op de verhoudingen tussen de seksen in de landbouw"
Spil 53/54(1986), pp. 41-51

Hoek, J.M. van den en C.J.M. Spierings
Van samenwerking naar bedrijfsoverdracht: cijfers en ervaringen
Den Haag, LEI 1992

Homan, M.E., A.J.Hagenaars en B.M.S.van Praag
Interhuishoudelijke vergelijkingen van consumptie, welvaart en tijdsallocatie
Leiden/Rotterdam, EUR, 1986

Hoogh, J. de
Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de landbouwproduktie
Amsterdam, 1967

Johnson, G.L.
Supply Function; Some Facts and Notions
Ames, ISCP, 1958

Kooy, G.A.
De oude samenwoning op het nieuwe platteland
Assen, Van Gorcum, 1959

Kooy, G.A.
Het modern-westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing
Deventer, 1977

Kooy, G.A.
"Het Nederlandse boerengezin anno 1980"
Landbouwkundig Tijdschrift, 93(1981)3, pp. 59-66

Kriellaars, F.W.J.
Enige beschouwingen over het gezinsbedrijf in de landbouw
1951

Lemaire, T.
Marxistische antropologie
Nijmegen, KUN, 1978

Lodder, T.
"Boterbereiding en boerinnenverzet in Friesland, 1880-1910"
In: Backerra, F. et al (red.)
Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland
Zutphen, 1989

Lodder, T.
Voor wie gewoon boerin wil blijven. Een beroepsstatus voor agrarische vrouwen
Spil 93/94 (1991), pp. 27-32

Loeffen, G.M.J.
Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland
Den Haag, LEI, 1984

Long, N.
An Introduction to the Sociology of Rural Development
London, 1977

Meillassoux, C.
"From Reproduction to Production"
Economy and Society, 1(1972), pp. 93-105

Mincer, J.
"Labor Force Participation of Married Women"
Aspects of Labor Economics, edited by H.Gregg Lewis
Princeton, PUP, 1962

NAJK
Werkmap Bedrijfsovername
Utrecht, 1987

NAJK
Als je met een boer of tuinder trouwt... . Positie en beloning van jonge agrarische vrouwen
Utrecht, 1989

NAJK
m/v Goeie maatjes. Informatie over man/vrouw-maatschap(firma) en voorbeeld-overeenkomst
Utrecht, 1991

Overbeek, M.M.M. en J.T.F. Nouws
Kinderen krijgen verzekerd? Een onderzoek naar de vrijwillige ziektewet als mogelijkheid voor zwangerschaps- en bevallingsverlof bij ondernemende en meewerkende vrouwen
Den Haag, 1992

Reinhardt, N. en P.Barlett
"The Persistence of Family Farms in United States Agriculture"
Sociologia Ruralis, 3/4:203-225(1989)

Remie, P.H.F. et al
De meewerkende echtgenoot in de onderneming
Accountants- en Belastingadviesbureau NCB, 1989

Rooij, S. de
"Boerinnenarbeid in de melkveehouderij in Midden-Nederland"
Spil, 93/94(juni 1991), pp. 20-27

Saal, C.D.
Het boerengezin in Nederland
Assen, 1958

Strijker, D.
Van kleine boer naar gezinsbedrijf
Den Haag, 1983

Tjoonk, L.
Vermogensvorming door toekomstige bedrijfshoofden. Een onderzoek in de provincies Drenthe, Overijssel en Gelderland
Den Haag, LEI, 1992

Vaste Commissie voor het midden- en kleinbedrijf
Regeringsstandpunt inzake de meewerkende vrouw in het eigen bedrijf
Handelingen 2(1989), UCV35 en UCV39

Zachariasse, L.C.
Hoe als ondernemer inspelen op de ontwikkelingen
Inleiding op ZLM-Studiedag "Perspectieven voor jonge boeren en boerinnen",
13 februari 1987 te Goes

Zachariasse, L.C.
"Trends in bedrijfsgrootte en gezinsbedrijf in verschillende sectoren van de Nederlandse land- en tuinbouw"
Tijdschrift voor Sociaalwetenschappelijk onderzoek van de Landbouw
5(1990)3, pp. 183-200

Zwart, S.I.
Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland
Wageningen, Proefschrift, 1990.